

DALMATSKA KULTURA ŽELJEZNOGA DOBA

SIME BATOVIĆ

Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 903(497.18)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1986-01-27

U ovom radu daje se sumaran pregled kulture Dalmata u željezno doba. To je jedan od ilirskih naroda koji je nastanjivao srednji dio istočnog jadranskog primorja, između rijeke Krke i Neretve, pa od Jadrana do lanca dinarskih planina, na prostoru srednje Dalmacije, sjeverozap. Hercegovine i jugozap. Bosne. Nakon općih uvodnih napomena, govori se o naseljima, sahranjivanju, keramici, evoluciji kulture po fazama i na kraju ističu osnovne karakteristike, pa prilaže osnovna literatura.

Kultura na tom prostoru ima dijelom posebna svojstva, različita od susjednih kultura, još od kasnoga brončanog doba. Na istom prostoru spominje se više etničkih grupa među kojima su najznačajniji Dalmati koji su pod tim imenom, po svemu, u toku željeznog doba objedinili ostale grupe i plemena. Najznačajniji su lokaliteti: Otok kod Sinja, Gorica kod Ljubuškog, Vir kod Posušja, Blato na Korčuli, Hvar, Zaganj Dolac i Viča Luka na Braču, Vis, Otišić, Daniš, Primošten, Petrovići, Crvenice, Gradina u Korčima, Krehin Gradac i dr.

Karakterističan je gradinski tip naselja smještenih na prirodno zaštićenim položajima i uzvišenjima, utvrđena suhozidnim bedemima, kakvih je poznato oko 400, a prvotno ih je bilo vjer. oko 700—800, prema 340 dekurija ili naselja (castella), koje spominje Plinije, od kojih je, po Strabonu, bilo 50 važnijih, možda centara (oppida) općinskih zajednica (civitates), a ostale su služile za zbijeg, izvidnice, kultove i sl. Velik broj je sačuvao nazive iz prapovijesti, kao Solin (Salona), Vis (Issa), i dr. Kuće su bile suhozidne pravokutne ili u zaleđu od drva. U dolini Cetine otkrivena su sojenička naselja (Otok i dr.), a povremeno su nastavane i pojedine pećine.

Pokojnike su sahranjivali u kolektivnim nekropolama na ravnom zemljištu pokraj naselja, ili u kamenim tumulima promjera oko 3—45 m i vis. 0,5—7 m, podalje od naselja, obično u zgrčenom položaju. Rijetko je sahranjivanje u uspruženom položaju od 6. st., a češće od 4. st. pod helenističkim utjecajem, kao i prilaganje keramike, oružja i oruđa, jer ranije prevladavaju prilozni od nakita i dijelova nošnje.

Domaća keramika jednolične je grube izrade, rijetko ukrašena kanelurama, urezivanjem, ubodima i rebrima, pa geometrijskim motivima, većinom u ranijim tradicijama. Importirala se većinom južnoitalska keramika gnathia tipa, zatim campanska i helenistička, pa s crvenim figurama, ponešto grčka od 7. st., etruščanska i tipa alto Adriatico. Apulska keramika s geometrijskim ukrasom vrlo je rijetka, nađena samo u 7 lokaliteta. U Issi i Pharosu (Hvar) imitirala se gnathia i helenistička keramika.

Željezno doba razvija se kontinuirano nakon balkansko-panonskih (ili tzv. egejskih) seoba, od 9. do 1. st. kroz tri perioda i pet faza: 1) period liburnske dominacije na Jadranu, ili I i II faza, od 9. do 7. st.,

2) period liburnskih, grčkih i glasinakčkih utjecaja, ili III i IV faza u 6. i 5. st., 3) period helenističkih i rimskih utjecaja ili V faza, od 4. do 1. st., do rimske dominacije. Od 9. do 7. st. dalmatska kultura razvija se pod liburnskim utjecajem koji su kolonizirali jadranske obale, uz djelomične dodire s unutrašnjim Balkanom. Grčko širenje na Jadranu od 7. do 4. st. uvjetuje postupno slabljenje Liburna i uvoz grčke robe, osobito od 4. st. razvojem helenističkih elemenata. Dolinom Neretve na južni dio dalmatskog područja prodiru utjecaji glasinakčke kulture iz istočne Bosne, osobito u 6. i 5. st., kao i pojedini elementi iz srednje Bosne. Najveće promjene i propadanje domaće kulture izazvali su Rimljani u toku prodiranja na Balkan u 2. i 1. st., a njihovim pokoravanjem krajem 1. st. pr. n. e. i prekid samostalnog razvoja. Usprkos skromnom autohtonom razvoju i snažnim stranim utjecajima kroz cijelo željezno doba, dalmatska kultura sačuvala je pojedine lokalne specifičnosti, iako mnogo manje nego susjedni Liburni, ili pojedine druge kulture.

Uvod

Ovdje ćemo u sažetom pregledu ukazati na osnovna svojstva dalmatske kulturne skupine.

Dalmatska kulturna skupina dobila je ime po ilirskom narodu *Dalmatai*. Grčki i rimski pisci spominju ih od 4. st. pr. n. e. u obliku *Dalmatai* i *Delmates*, *Dalmatae* i *Delmatae*, a njihovu zemlju, ili kasnije rimsku pokrajinu, po njima *Dalmatia* i *Delmatia*, što je izravno prenijeto u ime današnje Dalmacije. Naziv sadrži ilirsku osnovu *dalm-*, *delm-* u značenju »ovca« (odatle ovčari, stočari; u albanskom *delmë* = ovca), kao i njihov glavni grad *Delminion*, *Delminium* (danas Duvno), možda na gradini danas zvanj Lib u Duvanjskom polju. Nastanjivali su naše primorje od rijeke Krke do Neretve, a u zaleđu do niza planina koji čine Dinara, Šator, Vitorog, Staretina, Cincar, Ljubuša, Vran, Čvrstica. Prema tome, rasprostranjena je na prostoru srednje Dalmacije, sjeverozapadne Hercegovine i jugozapadne Bosne. Na sjeverozapadu je graničila s liburnskom skupinom, na sjeveru se dodirivala s japodskom, na sjeveroistoku sa srednjobosanskom, na istoku s glasinakčkom i na jugoistoku s južnojadranskom skupinom.¹ Rasprostranje-

¹ Ovo je malo izmijenjen i dopunjen dio cjelovitoga pregleda željeznoga doba na našem primorju, napisan 1975. g., kao dio sintetskog prikaza hrvatske povijesti u okviru Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, što, zbog loše organizacije, do danas nije tiskano. Uvodni dio naknadno je posebnim tiskom u ovom časopisu 1979. a prikaz Liburna u *Domatina* 1982. A sve je to skraćeni oblik opširnog zaokruženog prikaza napisanog 1968, od koga je tiskan samo najkraći sažetak u *Vjesniku za arh. i hist. dalm.* u Splitu 1966 (1973). Sumaran prikaz ove kulture dosad su dali: Š. Batović 1966 (1973) str. 63—69; M. Zaninović 1966—67; B. Čović — S. Gabrovec 1971, str. 338—341; B. Čović 1976, str. 239—267; R. Vasić 1973, str. 71—76; A. Milošević 1984 (1983), str. 66—69. O imenu usp. A Mayer 1957, str. 117—119; 1959, str. 36—38, s. v. Opširniji prikaz nije dosad objelodanjen.

nost dalmatske kulture uglavnom se podudara s prostorom Dalmata. Tu kulturu izdvojili smo 1968. godine.²

Nije poznato jesu li Dalmati na cijelom tom prostoru boravili kroz čitavo željezno doba. Prema pisanim izvorima poznato je da je u zadnjim stoljećima prije naše ere taj prostor zapremala skupina plemena ili narod Dalmati. Drži se da su se oni tek u 3. st. iz unutrašnjosti spustili na obalu i objedinili niz plemena koja se spominju na užem obalnom pojasu, kao Bulini, Hili i dr. Prema tome se čini da su se Dalmati narodnosno oblikovali tek tijekom željeznoga doba i da ranije to područje nije bilo narodnosno jedinstveno, iako se izrazita zajednička svojstva kulture na tom prostoru zapažaju već u kasno brončano doba.³

Međutim, kultura na cijelom tom prostoru ima uglavnom ista svojstva kroz cijelo željezno doba. Svojstvima se veoma približuje liburnskoj kulturi, a mnogo manje ostalim okolnim kulturama i kulturi u južnoj Dalmaciji i Hercegovini. Jedino se prostor sjeverno od Cetine i obalni pojas više vezuju uz Liburne, nasuprot prostoru između Cetine i Neretve koji se više vezuje uz glasinacku kulturu na jugoistoku, što je razumljivo s obzirom na različite veze i susjedstvo, na prevlast Liburna na Jadranu, kao i na širenje glasinacke kulture iz istočne Bosne na jugozapad. Ipak na tom prostoru prevladavaju zajednička svojstva kulture, očituju se određene posebnosti i jedinstvenosti, pa s obzirom na to, kao i na njegovu zemljopisnu cjelovitost, to područje predstavlja kulturnu cjelinu i posebnu skupinu. Prema tome ova se kulturna skupina može vezati uz Dalmate kao najznačajniju narodnosnu skupinu na tom području u željezno doba, jer je bilo kulturno jedinstveno, iako nije sigurno da li je bilo stalno i narodnosno jedinstveno, odnosno prije objedinjavanja na tom prostoru vjerojatno je živjelo više srodnih samostalnih plemenskih zajednica.

² Usp. Š. Batović 1966 (1973), str. 63—69.

³ B. Čović je ranije, razmatrajući kulturu Ilira na tzv. »njihovu centralnom području« u 6. i 5. st., na prostoru između Cetine i Neretve izdvojio posebnu kulturu koju je nazvao »gorička grupa«: 1964, str. 95 i d., karta IV. To je preuzeo i R. Vasić 1973, str. 72—76 i O. H. Frey 1984, str. 34, sl. 1. U taj prostor u određeno vrijeme se smještaju i Ardijejci: F. Papažoglu 1963; J. Lučić 1966. i dr. Z. Marić oko donjeg toka Neretve smješta narod Daorsa i smatra da su oni u starije željezno doba naseljavali sjeverozap. Hercegovinu, a da su ih Dalmati kasnije potisnuli u jugoist. Hercegovinu: 1973, str. 124 i d.; 1975, str. 103 i d., što je dijelom moguće, ali zasad, čini mi se, nema čvrstih kriterija da se to ustanovi i dokaže pa njih razgraniči od Dalmata, niti da se ustanovi njihov odnos, jer to kulturni ostaci ne pokazuju. Usp. o tome i: G. Novak 1918, str. 37; B. Čović 1976, str. 240. Kasnije B. Čović prihvaća kao dalmatski čitav prostor između Krke i Neretve: 1970, str. 67—68; B. Čović — S. Gabrovec 1971, str. 338. A. Benac južni dio dalmatskog prostora uključuje u Glasinac — Matu kulturni krug: 1980, str. 275.

Spomenici ove kulture spominju se prvi put polovicom 15. st. u Visu, što je i najraniji spomen o željeznodobnim ostacima u Hrvatskoj.⁴ Prva istraživanja na tom području izvedena su u drugoj polovici 19. st., i to grobni humci na Hvaru. Otada do I svjetskog rata izvedeno je niz istraživanja i otkriveno dosta nalazišta i grade, pretežno u grobljima, kao na otocima Hvaru, Braču, Korčuli, zatim kod Imotskog i dr., pa svetište u Gorici, ali su sve to manja istraživanja, većinom nestručno izvedena, slabo dokumentirana i neobrađena, a grobne cjeline nisu izdvojene, pa se predmeti mogu slabo znanstveno koristiti. Podatke o gradinskim naseljima sustavno je započeo skupljati V. Radimsky u Hercegovini i u jugozapadnoj Bosni 1892. Dosta spomenika slučajno je i nestručno otkriveno, naročito u Visu i Hvaru, ali je i to slabo obrađeno i malo sačuvano. Od toga je malo objelodanjeno, kao I. Bulić 1898, F. Bulić 1903. i Č. Truhelka 1899. Naselja na tom području uglavnom su ostala netaknuta. Najznačajnije djelo s tog područja napisao je J. Brunšmid 1898, u kojem je obradio grčke natpise i grčke i ilirske novce s područja Dalmacije, s tim u vezi razne probleme života i kulture u zadnjim stoljećima prije rimske prevlasti. Vrijedno je djelo K. Patscha o Naroni (danas Vid kod Metkovića), istaknutom ilirskom gradu i trgovištu u dolini Neretve, kao i više radova Š. Ljubića o ilirskim i grčkim novcima. Time su osvijetljeni neki osnovni problemi, uglavnom grčki utjecaji.

U poratno vrijeme izvedena su istraživanja više nalazišta, bilo groblja ili naselja, kao na Hvaru, Braču, Lastovu, Visu, Solinu, Danilu kod Šibenika, Otoku kod Sinja, Stobreču, Vidu (Naroni) kod Metkovića i dr., ali su sve to također manja istraživanja, a osim toga, samo su dijelom rezultati objelodanjeni. Šira istraživanja izveli su samo V. Mirosavljević na Gradini u Danilu, gdje je prvi put ustanovio niz dalmatskih nastambi, zatim A. Benac na gradinama jugozap. Bosne, Z. Marić na Gradini u Koritima kod Duvna, pa N. Cambi i B. Kirigin groblje grčke kolonije u Visu. Osim toga značajnije su rezultate pružila istraživanja u sojeničkom naselju u Otoku i grobovi u Žaganj Docu na Braču.⁵

⁴ O razvoju istraživanja usp. šire u: Š. Batović 1963, a u Celinskoj krajini posebno: A. Milošević 1980; 1984, ili o istraživanju gradina u jugozap. Bosni osnovne podatke daju: A. Benac 1985, str. 1—3, 7, 195 i d.; B. Govedarica 1978, str. 117 i d.; 1982, str. 111 i d.; o istraživanju Hvara: N. Petrić 1975; i dr.

⁵ Usp. sp. dj. u bilj. 4, zatim o Gradini u Danilu: J. Korošec 1959; M. Zaninović 1966—1967; 1978; D. Rendić-Milošević 1975; o gradinama u jugozap. Bosni: A. Benac 1985; B. Govedarica 1978; 1982; o Visu: M. Abramić 1949; P. Lisićar 1951; 1973; 1976; G. Novak 1953; 1961; 1961a; B. Gabričević 1958—59; 1966; 1973; Ž. Rapanić 1960 (1967); M. Nikolanci 1966 (1973); 1969; 1977; B. Kirigin 1975; 1981; 1983; 1984; N. Cambi — B. Kirigin 1981; o Žaganj Docu: I. Marović 1971.

Istraživanja su uglavnom izvodili I. Marović i A. Benac, a pojedinačno G. Novak, M. Abramić, M. Nikolanci, J. Korošec, N. Cambi, V. Miroslavljević, Z. Brusić, Z. Marić, Z. Ćunjača, B. Kirigin i dr.

Nakon prošlog rata objelodanjen je veći broj stručnih i znanstvenih radova o pojedinim problemima dalmatske kulture. Najveći je broj napisao I. Marović, a uz to su najznačajnije radove napisali G. Novak, D. Rendić-Miočević, Z. Marić, B. Čović, B. Gabričević, M. Nikolanci, M. Zaninović, A. Benac i B. Govedarica, koji su dali i neke veoma važne cjelovite radove, naročito o grčkom uvozu i utjecajima, novcima, kolonizaciji, urbanizmu, gradinama, pojedinim fazama ili topografsko-povijesni pregled i dr. Sumaran pregled te kulture napisali su Š. Batović 1968. (1966) i 1975, B. Čović i S. Gabrovec 1971, pa R. Vasić 1973. i A. Milošević 1983. (84), a najopširniji pregled izvora i šire povijesti i kulture Dalmata dao je M. Zaninović 1966-7, dok je gradine u jugozapadnoj Bosni najcjelovitije obradio A. Benac 1985. B. Čović je u okviru kasnog brončanog doba dao osnovna svojstva starijeg dijela željeznoga doba (9. i 8. st.) 1970. Pored toga, prethodnu fazu, kasno brončano doba zaokruženo je obradio Š. Batović 1980. i 1983.

Dalmatska kultura ipak nije još zadovoljavajuće istražena ni poznata, osim pojedinih problema, jer se još ne može dobiti cjelovitija slika razvoja kulture, ni njena vremenska podjela, ni kulturna svojstva.

Stratigrafski razvoj dalmatske kulture nije cjelovito poznat. Vjerojatno se on nalazi u Otoku kod Sinja, u oko 4 m debljine kulturnih naslaga, ali to istraživanje nije objelodanjeno. Osim toga, još nije poznato ni istraženo nijedno groblje koje sadrži grobove iz čitava željeznog doba. Poznate su pojedine faze ili razdoblja u pojedinim grobljima, ali i one dosta krnje i nedovoljne.

Značajnija su nalazišta dalmatske skupine: Solin, Otok kod Sinja, Postranje kod Imotskog, Gorica kod Ljubuškog, Vir kod Posušja, Blato na Korčuli, Ćorkovića pećina i Mačkova Glavica u Otišiću, Danilo kod Šibenika, Primošten, Petrovići u Rakitnu, Crvenice i Gradina u Koritima kod Ćuvna, Žaganj dolac i Viča Luka na Braču, Vis, Krehin Gradac i Vitina.

B. Čović je željezno doba ovog područja podijelio na četiri razdoblja i datirao od 8. ili 7. do 1. st.,⁶ a Š. Batović na pet faza koje datira od 9. do 1. st.,⁷ što je u skladu s razvojem na ostalom našem primorju i na cijelom Jadranu.

⁶ B. Čović 1970, str. 70; B. Čović — S. Gabrovec 1971.

⁷ Š. Batović 1966 ((1973); 1976; 1976a; 1979; 1983a.

Naselja

Naselja na dalmatskom području većinom su istih gradinskih svojstava kao na ostalom našem primorju.⁸ Uglavnom su sve te gradine utvrđene suhozidnim bedemima na uzvisinama koje gospodare širokom okolicom. Takva naselja i ovdje se podižu od bakrenoga doba, od vremena doseljenja indoevropskih narodnosnih skupina na Balkan, kad nastaju temeljne promjene u kulturi ovog područja. Otada se naselja podižu na uzvisinama ili prirodno branjnim položajima pogodnim za obranu ili se umjetno utvrđuju bedemima. Dosad je poznato oko 400 takvih naselja i gradina.

Gradine su na dalmatskom području vrlo gusto razmještene, na svakih nekoliko kilometara, pa ih ima vrlo mnogo. Njihova gustoća dijelom je ovisila o zemljopisnim uvjetima. Vjerojatno se njihov broj na dalmatskom području može odrediti prema broju od 342 dekurije, koje spominje Plinije, što možda odgovara broju naseljenih gradina. Benac je u jugozapadnoj Bosni ustanovio da je naseljeno samo oko jedne trećine do blizu jedne polovine gradina,⁹ pa bi po tome na cijelom prostoru moglo biti ukupno oko 700 — 800 gradina (lat. *castellum*). Strabon spominje 50 važnijih naselja u Dalmata, što su vjerojatno središta (*oppidum*) općinskih zajednica (*civitas*) koje su svaka objedinjavale oko 5 — 7 dekurija, ili oko 10 — 15 gradina, što prosječno odgovara i broju gradina u pojedinim liburnskim općinskim zajednicama.

Velik broj prvotnih naziva tih naselja sačuvao se do danas u izvornom obliku ili s korijenom iz prapovijesti. To su većinom neprekidno naseljena naselja kao *Salona* (Solin), *Issa* (Vis), *Delminium* (Duvno), *Narona* (danas Norilj, Kula Norinska — Vid kod Metkovića), *Onaeum* (Omiš), *Tilurium* (Trilj kod Sinja) i dr., zatim nazivi grčkih kolonija, kao: *Pharos* (Starigrad na Hvaru), *Tragurion* (Trogir), *Epetion* (Stobreč) i dr. Neka su od tih naziva sačuvala predindoevropske korijene (kao *Issa* — Vis, *Narona* — Norilj, *Salona* — Solin, *Olbona* — Labin i dr), a najveći dio sadrži ilirska jezična svojstva.

Gradine su smještene redovno po vrhovima uzvisina, kosama, proplancima ili poluotočkim izbočinama. uz obalu, oko polja, uzduž

⁸ Opširnije su prikazane samo gradine u jugozap. Bosni; A. Benac 1985; B. Govedarica 1982; a sumaran prikaz gradina u Bosni i Hercegovini: Govedarica 1978; o gradinama u zap. Hercegovini: P. Oreč 1978; o gradinama Daorsa: Z. Marić 1975; u Cetinskoj krajini: I. Marović 1984; o gradinama na Braču: D. Vrsalović 1960; 1968; o gradinama na Pelješcu: I. Fisković 1976; i dr.

⁹ A. Benac 1985, str. 199, 204, 206—207, 184; usp. i: B. Gabričević 1953, str. 111—112, 116—117.

prometnica i tjesnaca, radi što lakšeg nadzora i obrane cijelog područja, naročito polja, pašnjaka, prometnih putova i izvora vode. Zato su pojedina naselja uz obalu na niskom položaju, kao Trogir, Solin i dr. Najčešće se nalaze na relativnoj visini oko 30 do 250 m, ili oko 50 do 300 m nad morem, ali ih ima i ispod toga pa do 1078 m visine. Njihov oblik ili tlocrt bio je prilagođen položaju, pa su redovno kružna, jajolikha, trokutasta, polukružna ili slična tlocrta. Veličina im je dijelom ovisila o položaju, namjeni, značenju, a dijelom o načinu života i uređenju društva. Zasad se može zapaziti da su dalmatske gradine općenito imale male površine, u većini oko 100 m promjera ili ispod toga. Po tome se one znatno razlikuju od gradina na liburnskom i istarskom području, među kojima ima daleko prostranijih, naročito ona naselja koja su bila kulturna, upravna ili gospodarska središta. Čini se da na dalmatskom području nije bilo tako velikih gradina, osim ponekih na užem obalnom pojasu, kao Biranj vrh Kozjaka, duga oko 600 i šir. oko 150 m, što pouzdanije i bročano nije poznato. Zasad se može pretpostaviti da je takva posebnost dalmatskih gradina, odnosno njihova mala i dosta ujednačena površina vezana uz različite društvene i gospodarske odnose, odnosno uz stariji strogo plemenski ili rodovski način života u užim zajednicama i autarkičnu proizvodnju i gospodarstvo, pa naturalnu razmjenu. Odnosno, na dalmatskom području nije došlo do vidnog ni dubljeg raspadanja rodovskih odnosa, ni do usmjeravanja ili koncentriranja gospodarstva, pa zato ni do društvenog ni gospodarskog raslojavanja stanovništva. Zato nije bilo uvjeta za nastanak većih upravnih ni gospodarskih središta, što je sve došlo do izražaja na liburnskom i istarskom području.

Ima nekih znakova i podataka da se na dalmatskom području donekle razlikovao uži obalni pojas, koji je doživio viši razvoj a s tim i raslojavanje rodovskog načina života u vezi s vanjskim svijetom, osobito pod liburnskim i grčkim utjecajem, a naročito u helenističko doba, ali zasad ne raspoložemo dovoljnim podacima da se to sigurnije i šire osvijetli. U zadnjim stoljećima prije rimske prevlasti vjerojatno je došlo do izmjena na cijelom dalmatskom području, što uz ostalo dokazuju brojne pljačke i veliko opljačkano blago koje su rimski vojskovođe odveli s dalmatskog područja u toku borbi s Dalmatima u 2. i 1. st.

Zato je razumljivo da se grad *Delminium* (danas na položaju gradine na brdu Lib kao najistaknutijoj utvrdi, ili je to bila najprije Gradina kod Gaja iznad Duvna), kao središte Dalmata nije isticao veličinom i da je on bio samo plemensko ili župsko središte; možda kao mjesto sabora, trgovište i sl. (odatle njegovo značenje u nekadašnjem imenu Županjac).

Većina gradina nije bila stalno naseljena, već su služile za zbjeg, kao izvidnice, u obrani, a neke, prema zaključku A. Benca, samo za održavanje obreda ili za smještaj stoke.¹⁰

U tom smislu prevladavalo je u Dalmata rodovsko uređenje koje se temeljilo na zajedničkom upravljanju izborom rodovskih predstavnika po užim zemljopisno zatvorenim područjima, koje je uključivalo sva gradinska naselja, a ne na administrativnom sustavu u kojem su se izdvajala pojedina upravna središta sa stalnim upravnim službenicima, pa do neke vrste plemenskih poglavica ili vladara, kako je to bilo već u Histra ili u južnih Ilira.

Uglavnom su sve dalmatske gradine bile opkoljene suhozidnim bedemom radi obrane, kao na ostalom našem primorju. Većinom se podizao jednostruki vijenac bedema, najčešće potkovasta oblika. Nagada se da su dijelom podizali drvene ograde (*palisade*). Bedema do vrlo teško pristupnih strana nije bilo, obično do polja, već samo do lakše pristupnih strana. Bedemi su bili zidani u suho od lomljenog vapnenca, različite širine i visine ovisno o položaju. Danas su sačuvani do visine oko 10 m. Katkad su zidani od više zidova, kao i u Liburna. U zadnjim stoljećima, uglavnom u helenističko doba, većinom na obalnom pojasu, pod grčkim ili italjskim utjecajem bedemi ponekih gradina građeni su od velikih klesanih blokova (*megalisa*), kao Skrip i Rat na Braču, Tor na Hvaru, Grad na Pelješcu, Zvonigrad u Dobriću, Naronu i dr.¹¹ Pod istim utjecajima se javljaju katkad i obrambene kule. Do lakše pristupnih strana gradini, ispred bedema ponekad se nalazi opkop, kao na Velikom Obljaju na Glamočkom polju, Selimovića gradini, gradini u Podgaju i Mokronogama kod Duvna, Gradini u Daniku,¹² slično kao katkad i u Liburna.¹³

Uz rub gradinskog prostora ili u okviru bedema, obično do lakše prilazne strane nalazi se često kameni humak, slično kao i na liburnskom području, koji se smatra dijelom utvrđenja, a ima mišljenja da je imao i obrednu namjenu.¹⁴ Izuzetnu pojavu predstavlja Mala gradina na desnoj obali Neretve kod sela Shjepčića, s tri gomile na gradinskom prostoru, ili s desetak gomila na gradini Tisno lice iznad Doca i s 45 na gradini Veliki Obljaj oko Glamočkog polja, pa 4 gomile na Gradini u Begovači. A. Benac nagada da to mogu biti prvotna groblja ili su gradine služile kao obredna mje-

¹⁰ A. Benac 1985, str. 199, 206, 207, 208.

¹¹ M. Zaninović 1978; 1982; Z. Marić 1975, str. 108—109; A. Benac 1985, str. 196—197; I. Babić 1984, str. 37; i dr.

¹² A. Benac 1985, str. 8—9, 54, 55, 59, 169; B. Govedarica 1978, str. 127.

¹³ Š. Batović 1982, str. 10.

¹⁴ A. Benac 1985, str. 198—199; Z. Marić 1975, str. 105; Š. Batović 1977, str. 214.

sta.¹⁵ Smatra se da su podno gradina ili uz rubove polja postojala i neutvrđena naselja u nizinama, što nije jasnije osvijetljeno.¹⁶

Jedinstvena su pojava na ovom području, a i na cijelom primorju, sojениčka naselja na malom otočiću u selu Otoku, pored dva druga u blizini, uz rijeku Cetinu u Sinjskom polju, sagrađena na drvenim stupovima poput onih u dolini Une. Povremeno su nastanjivali i pećine, kao Rača na Lastovu, Stražbenica u Danilu, Jama u Podumcima.¹⁷

Nastambe su slabo poznate. Obično se nalaze ostaci zemljanog lijepa, podova ili peći. Kuće su istražene i poznate (ukupno 32) jedino na Gradini u Danilu.¹⁸ To su suhozidne jednodimenzionalne pravokutne građevine. Neke su terasasto smještene i dijelom usječene u živu stijenu. Na gradini Grad na Pelješcu kuće se nalaze na gradini (vel. 12x8 m), kao i na terasama (vel. 7 — 8x3 m).¹⁹ U Gorici je otkrivena jedna suhozidna građevina vel. 7x4 m, s 3 prostorije, s mnogo ljudskih kostiju i kulturnog materijala iz vremena od 6. do 1. st., što je jedini poznati primjer. Smatra se da je to neka vrsta obredne građevine ili svetišta, ili posebna zajednička grobnica.²⁰ Svakako je to izuzetna i još nerazjašnjena pojava ne samo na dalmatskom već i na ilirskom području uopće. Rimski pisci spominju da su Dalmati stanovali u drvenim kućama, kao u Delminiju (danas Duvno),²¹ što se vjerojatno odnosi na unutrašnji dio njihova područja, a možda i na sojениčka naselja, kao ono u Otoku, kakvih je moglo biti više uz tok Cetine, u kojima su kuće bile potpuno izgrađene od drva. Ima mišljenja da su Iliri ovog područja, kao i na ostaloj obali, stanovali u suhozidnim okruglim građevinama s kupolastim kamenim krovom, zvanim bunjama i sl., kakve su do danas sačuvane po obalama Sredozemnoga mora,²² ali se to ne može dokazati, jer se nisu našle u gradinskim naseljima ovog područja.

¹⁵ A. Benac 1985, str. 106, 108, 152, 170, 171, 187, plan 17, 22.

¹⁶ B. Čović 1976, str. 243; B. Govedarica 1978, str. 125; 1982, str. 178—179; A. Benac 1985, str. 199.

¹⁷ A. M. Radmilli 1955; A. Stipčević 1974; str. 107—108; B. Čović 1976, str. 242—243; Š. Batović 1983, str. 277—278; I. Marović 1984, str. 56; A. Milošević 1984, str. 15, 19.

¹⁸ D. Rendić - Miočević 1975, str. 49 i d.; sl. 3; M. Suić 1976, str. 79—81, sl. 19; M. Zaninović 1978, str. 19—23.

¹⁹ N. Petrić 1978, str. 38—39.

²⁰ Č. Truhelka 1899, str. 339 i d., sl. 1; B. Čović 1976; str. 252—255, sl. 137; A. Benac 1980, str. 272.

²¹ M. Zaninović 1967, str. 22, 24; 1969; B. Čović 1976, str. 194, 245; M. Suić 1976, str. 79; B. Govedarica 1978, str. 125; A. Benac 1985, str. 200.

²² Usp. o tome: Š. Batović 1973, str. str. 89 i d.; A. Stipčević 1974, str. 109; M. Suić 1976, str. 78—79.

Pojedine gradine imale su akropolu i podgrađe, kao Lib na Duvanjskom polju i Grad na Pelješcu.²³

Naselja su vjerojatno imala radijalan i koncentričan sustav prometnica, kao i na ostalom primorju, gdje su pojedina neprekidno naseljena naselja, kao Trogir, sačuvala takav sustav. Prilaz gradinama ponekad je usječen u stijene — živac, i katkad s isklesanim stepenicama — nogostupom, a ponekad zaštićen pobočnim nasipom ili bedemom, kao na Gradini u Danilu.²⁴

Pojedine su gradine i na ovom području bile naseljene od bakrenoga do rimskoga doba, kao Gradina kod Vrpolja istočno od Šibenika, a neke samo u željezno doba. A. Benac je ustanovio da su dijelom nastale početkom a dijelom tijekom željeznoga doba, dok je cjelovit gradinski sustav u Dalmata nastao u 4. i 3. st., vjerojatno čvršćim objedinjavanjem obrane protiv Rimljana.²⁵ Zbog izmijenjenih gospodarskih, društvenih i političkih odnosa mnoga su naselja nakon rimske prevlasti izumrla, ili se spustila u nizinu, kao *Rider* (Danilo), *Tilurium* (Trilj), *Delminium* (Duvno), a pojedina su u rimsko doba postala gradska središta i nastavila život, kao *Salona* (Solin), *Tragurion* (Trogir), *Narona* (Vid), *Issa* (Vis), *Pharos* (Starigrad na Hvaru), Šibenik i dr.

Sahranjivanje pokojnika

Pokapanje pokojnika u dalmatskoj kulturi također je dosta slabo poznato.²⁶ Po svemu se čini da su na području Dalmata pokojnike sahranjivali na isti način kao Liburni. Istovremeno su postojala masovna groblja na ravnom zemljištu podno ili pokraj naselja, a nekoliko stotina metara do nekoliko kilometara podalje od naselja su bili razasuti kameni grobni humci. Humci imaju promjer oko 3 do 45 m i visinu do oko 7 m. Ponekad su obzidani po rubu. U njima se obično nalazi jedan ili nekoliko grobova u svakoj gomili smješteni po sredini ili po rubu gomile, na površini prvotnog zemljišta, a iznad njih je podignuta gomila. Gomile se nalaze pojedinačno, obično veće po uzvišenjima ili u skupinama do desetak gomila na visoravnima, udaljene jedna od druge nekoliko do stotinjak metara. Pokojnike u oba načina obično su polagali na bok u zgrčenom položaju u škrinje od okomito položenih kamenih ploča,

²³ A. Benac 1985, str. 199; N. Petrić 1978, str. 38.

²⁴ Usp. sp. dj. u bilj. 18, A. Benac 1985, str. 197.

²⁵ A. Benac 1985, str. 190—193.

²⁶ O sahranjivanju sumarne podatke usp. u: sp. dj. u bilj. 4; Š. Bato-
vić 1966 (1973); B. Čović 1970, str. 70—71; 1976, str. 247—250; A. Milo-
šević 1984 (1983); pa o pojedinim predjelima: I. Fisković 1976; I. Ma-
rović 1980; 1984; I. Babić 1980; 1984; i dr.

duge oko 1 m, visoke i široke oko 50 do 60 cm. Donekle se razlikuju jedino grobovi iz Viče Luke na Braču koji su obzidani suhozidom.²⁷ Sahranjivanje ispruženih pokojnika poznato je jedino u Crvenicama kod Duvna s priložima od 6. do 4. st.,²⁸ osim pojedinačnih grobova iz vremena od 4. do 1. st., koji su nastali pod helenističkim utjecajem, jer i sadrže dosta helenističkog materijala, kao na Paklenim otocima, na Visu, na padinama Mutograsa u poljičkom primorju. Dragoviji kod Narone (Vid)²⁹ U grčkim kolonijama sahranjeni su ispruženi pokojnici u obiteljskim grobovima helenističke vrste u obliku škrinje ili sarkofaga od klesanih ploča ili zidani, vel. oko 2x1x1 m i s 3 do 9 pokojnika u svakom grobu, kakvi su otkriveni u Visu, Hvaru, Splitu, kod Lumbarde na Korčuli, premda je i to mjesna pojava.³⁰ Možda su i grobovi u Crvenicama nastali pod grčkim utjecajem, s obzirom da su grčki proizvodi dosta rano prodirali preko Narone dolinom Trebižata u Hercegovinu, kao u Goricu. Grčko-helenistički grobovi odlikovali su se i po nadgrobnim spomenicima s natpisom (*stele*).

Cjelovito je poznata samo jedna skupina od 4 humka u Dragoviji kod Narone, koje je istražio Marović.³¹ Jedan je veći, promjera 15 m i tri manja od 5,20—8,60 m, udaljeni 3—6 m. Oko jednoga nađen je obzid. U sredini većeg humka otkriven je 1 grob sa zgrčenim kosturom, vel. 40 x 70 x 50 cm, a u jednom malom grob s ispruženim kosturom, dug 1,50, širine 15—25 i vis. 25 cm, oba iz zadnje faze s helenističkim ostacima, dok u dva nije bilo grobova jer su veoma oštećeni. U najvećem humku bilo je i 8 kasnijih, srednjovjekovnih grobova.

Ograđivanje grobova na ravnome kružnim zidom ustanovljeno je samo u Crvenicama, slično kao u liburnskom Ninu,^{31a} vezano s humcima.

Ponekad se sahranjivanje vršilo u pećinama, kao u Čorkovića pećini, Špilji u Otišiću i Pećini u Podumcima,³² možda kao predaja iz doba balkanskih seoba.

Nadgrobni ili pogrebni obredi, odnosno gozbe ili žrtvovanja mogu se pretpostaviti, jer se u pojedinim grobnim gomilama nalazi paljevine i ulomaka zemljanih posuda. Isto tako oko grobova na

²⁷ I. Marović — M. Nikolanci 1977.

²⁸ B. Čović 1969.

²⁹ Ž. Rapanić 1960 (1967); I. Marović 1980, str. 55, sl. 8; i dr.

³⁰ B. Gabričević 1966; M. Nikolanci 1969; N. Cambi — B. Kirigin 1981; B. Kirigin 1983; i dr.

³¹ I. Marović 1980, str. 46 i d., sl. 2—8.

^{31a} B. Čović 1976, str. 249; usp. Š. Batović, »Nin u prapovijesti«, Nin — problemi arh. istraživanja, Zadar 1968, str. 21.

³² B. Čović 1970, str. 70—71; 1976, str. 248; I. Marović 1984, str. 56.

ravnom zemljištu, npr. u Žaganj docu na Braču, nalaze se ulomci zemljanih posuda, pepeo i ugljen.^{32a} Slučaj spomenute zgrade u Gorici, u kojoj se našlo mnogo nagorenih i nenagorenih ljudskih kostiju s mnogo nakita i oružja iz 6. do 1. st. nije razjašnjen. Teško je dokazati da je to neki poseban način sahranjivanja pokojnika, jer druge takve pojave nisu poznate. Najvjerojatnije je to neko svetište nastalo pod grčkim utjecajem, u kojem su se prinobile ljudske žrtve ili neka vrsta obrednog sahranjivanja, premda o tome u Ilira nije ništa poznato. Interesantno je što Č. Truhelka, koji je istražio to nalazište, navodi da su se u jednoj prostoriji našle spaljene ljudske kosti i predmeti, u drugoj nespaljene, pa i tri groba, a u trećoj nije bilo ni kostiju ni predmeta.³³

Spaljivanje pokojnika na ovom području drugdje nije poznato.

Nadgrobnni spomenici poznati su samo u grčkim kolonijama i trgovištima (kao u Issi, Naroni),³⁴ a nije poznato jesu li ih Iliri podizali.

Poput ostalih Ilira i Dalmati su običavali s pokojnicima sahranjivati razne predmete. Pretežno je to nakit i osobni pribor koje je pokojnik nosio na sebi ili sa sobom, jednako kao u Liburna, a ne oružje, oruđe ili posuđe, kao u nekim drugim kulturnim skupinama. Uporabni predmeti, ili oružje, oruđe i posuđe izuzetno se katkad nalaze u dalmatskim grobovima, osim na južnom dijelu pod glasi-načkim utjecajem. Posuđe se često nalaze u grobovima samo od 4. do 1. st. u ponekim grobovima helenističkog tipa ili nastalim pod helenističkim utjecajem. U grobovima se obično nalaze: razne spone (*fibule*), privjesci, narukvice, ogrlice, naušnice, ukrasne igle, vezice za pojas, puce ili toke, a ponekad prstenja, posuđe, koplja, noževi, štikaljke, kacige, novci, privjesci i dr. Polaganje novaca, a uglavnom i oružja, kao i posuda u grobove, javlja se samo u zadnjoj fazi pod grčkim utjecajem. Predmeti su najčešće od bronce i pečene zemlje, a poneki od željeza, srebra, zlata, stakla, jantara i kamena. U pojedinom grobu nalazi se različita količina predmeta, od pojedinačnih do stotinjak, što je ovisilo o vremenu iz kojeg potječu grobovi i o društvenom i gospodarskom stanju pokojnika. Čini se ipak da najbogatiji grobovi s mnogo priloga potječu tek iz zadnje faze, od 4. do 1. st., kad je došlo do očitog izdvajanja bogatih slojeva i podvojenosti dalmatskog društva, pretežno u vezi s razvojem trgovine, i osnivanjem grčkih kolonija u srednjoj Dalmaciji. U tome se Dalmati također dosta razlikuju od Liburna i Histra kod kojih je jako raslojavanje društva započelo mnogo ranije, još od 8. st.

^{32a} I. Marović 1971; 1984, str. 48 i d.; i dr.

³³ Usp. sp. dj. u bilj. 20.

³⁴ Usp. sp. dj. u bilj. 30; B. Kirigin 1980.

Lončarstvo

Proizvodi od pečene zemlje u dalmatskoj, isto kao i u liburnskoj kulturi, nalaze se pretežno u kulturnim naslagama naselja. U grobovima su vrlo rijetki, jedino su se stajali uglavnom u zadnjoj fazi pod helenističkim utjecajem. Ponešto se uz to keramika koristila u pogrebnim obredima. Većinom se izrađivala na domaćem tlu, a manjim dijelom uvozila.

Sve do rimske prevlasti Dalmati su oblikovali keramiku dosta grubo i jednolično, rukom, bez lončarskog kola, i pekli na otvorenoj vatri u tamnosmeđem tonu. Prevladavaju posude raznih oblika. Pred toga izrađivali su razne druge proizvode, kao pršljenove za vretena, kalemove, peke, tepsije, prijeklade, pokretna ognjišta ili peći, kolute, utege za mreže i dr.

Najviše keramike skupljeno je iskapanjem Gradine u Danilu i sojeničkog naselja u Otoku, pa na gradinama u jugozapadnoj Bosni, ali ona nije potpunije obrađena. Nisu poznati potanji ni sigurniji stratigrafski podaci, pa se ne može cjelovitije pratiti njen razvoj, već samo pojedine pojave i donekle oblikovno razmatrati. Zato je keramika još slabo poznata.³⁵

Oblici posuda su najčešće poluloptaste zdjele, stožaste i jajolike posude s uvučenim ili razvraćenim obodom, ravna dna, s prstenastim, jezičastim ili potkovičastim ručicama. Ukrašene su brazdanjem, urezivanjem, ubodima, otiskom prsta i u reljefu, motivima crta, trokuta, stepenica, valovnica, s obručima, bradavičastim izbočenjima i sl. Veoma su izrazite čaše s prstenastim vratom s jednom ili dvije okomite prstenaste ručice, ukrašene po trbuhu okomitim ili kosim brazdama. U Danilu su posebno česte posude ukrašene urezanim valovnicama, ali datacija takva ukrasa nije sigurna,³⁶ jer se na susjednom liburnskom području (npr. Bribir) urezane valovnice javljaju tek od rimskog doba i produžuju u srednji vijek, dok se ranije, u zadnjoj fazi željeznog doba, javljaju jedino reljefne valovnice, što će vjerojatno biti i na dalmatskom području.³⁷

Općenito se može reći da je keramika dalmatske kulture gotovo ista ili najbližnja kao u liburnskoj kulturi. Zato je vjerojatno da

³⁵ O domaćoj keramici usp.: J. Korošec 1959; B. Čović 1964; I. Marović 1971; 1979; I. Marović — M. Nikolanci 1977; B. Govedarica 1982; A. Benac 1985.

³⁶ Usp. sp. dj. u bilj. 35, osobito J. Korošec 1959, T. VI, 4, VII, 3, XI, 1—3, 6.

³⁷ J. Korošec 1959, T. V, 3, VI, 3, XII, 2; usp. J. — P. Korošec, »Istraživanje na Bribirskoj glavici u Bribiru«, *Diadora*, 9, Zadar 1980, sl. 22, T. XV; Š. Batović, »Istraživanje prapovijesti u Bribiru«, *Diadora*, 9, Zadar 1980, str. 69, 72; Isti, »Istraživanje liburnskog naselja u Ninu 1969. g.«, *Diadora*, 5, Zadar 1970, sl. 24—25.

je većina njenih svojstava trajala kroz čitavo željezno doba. Osim toga, njena osnovna svojstva slična su i bez sumnje predaja iz kulture groblja sa žarama, a dijelom naslijeđena iz ranijeg brončano-dobnog razdoblja na domaćem tlu.

Značajan dio keramike dalmatske kulture čine uvezene posude. Uglavnom su one poznate s užeg obalnog pojasa koji se zbog stalnih i lakih veza morskim putem s vanjskim svijetom brže razvijao i uvezio stranu robu. Interesantno je da se na dalmatskom području, jednako kao i na području južne Dalmacije vrlo rijetko nalazi apulska keramika s geometrijskim ukrasom, kakva je vrlo obilna sjevernije na liburnskom i istarskom, a ponešto se nalazi na cijelom zapadnom području naše zemlje, od Une i Save do Soče. Pojedinačno je takva keramika s dalmatskog područja poznata dosad sa sedam nalazišta (gradina Sv. Ana u Šibeniku, gradina Renje kod Vrpolja istočno od Šibenika, gradina Grad kod Nakovane, jedna gomila kod Orebića, Hvar, gradina Rat kod Bobovišća na Braču, Vis i gradina Batingrad kod Posušja).³⁸ Veze dalmatskog područja s Apulijom, nasuprot Liburna, zapravo u cijelosti vrlo su slabe sve do 4. st. Takve kulturne veze i odnosi pojedinih dijelova naše obale s Apulijom vjerojatno su uzrok različitog razvoja i društvenogospodarskog stanja, kao i odnosa Liburna i Grka koji su bili stalni protivnici zbog prevlasti u trgovini na Jadranu, a Grci su dosta rano kontrolirali južni dio istočne jadranske obale, nakon osnivanja prvih korintskih kolonija na albanskoj obali (*Dyrrhachion* i *Apolonia*) krajem 7. st. Zato se uvezena keramika na Dalmatskom području javlja tek od kraja 7. st. To su grčke posude korintске i atičke vrste s crnim slikanim likovnim ukrasom, kakve se nalaze po cijeloj našoj obali.³⁹ Nešto se češće u 5. st. uvezila mlada atička keramika s crvenim likovnim ukrasom.⁴⁰ Međutim, tek od 4. do 1. st. uvozi se na ovo područje vrlo mnogo keramike, većinom iz Apulije gnathia tipa, ponešto posuda mjesne vrste s crvenim likovnim ukrasom, zatim helenističke keramike s reljefnim, pa kampanska vrsta sa žigovanim ukrasom i s premazivanjem firnisom (lakom), u manjoj količini i pithose, pa u zadnjim stoljećima i južnoitalske amfore i dr.⁴¹ Takav bogat uvoz plod je osnivanja grčkih kolonija i trgovišta

³⁸ Z. Gunjača 1976, str. 38, T. II, 7, VIII, 12; N. Petrić 1978, str. 41, 43, sl. 16; 1980; Š. Batović 1976, str. 53, 61, karta rasprostranjenosti 5.

³⁹ M. Nikolanci, 1966 (1973), str. 103 i d., T. XVII, XVIII, 2, XIX, 1—5, XXI; 1977; P. Lisičar 1973, str. 3 i d., sl. 11, 12, T. I, II, IV, 9, 10; 1976, str. 313 i d., sl. 1, 2, 3, 5, T. I, 1; B. Kirigin 1981, str. 77, sl. 1; S. Batović 1984.

⁴⁰ P. Lisičar 1976, str. 322—326, T. I, 2, 4, II; I. Fisković 1976, str. 44, 45; B. Kirigin 1983, str. 6—7, sl. 5, 8; 1984 (1983), str. 84, sl. 25, br. 2; i dr.

⁴¹ N. Cambi — B. Kirigin 1981; B. Kirigin 1983; 1984 (1983); i dr.

na našoj obali, širenja kulture helenizma i sirakuške prevlasti na Jadranu u 4. st., pa širenja Rimljana u Italiji i preko Jadrana na naše područje.

Mjestimično se na ovom prostoru oponašala keramika gnathia i helenističke vrste, što dokazuju otkrivene lončarske peći s takvom keramikom i kalupi, kao u Visu i Starigradu (Pharos), na Hvaru.⁴²

Pojedinačno se nalaze i etruščanske uvezene posude bukero vrste ili imitacije korintskih posuda, npr. u Visu.⁴³

Dalmati nisu uvozili ni venetsku keramiku, niti su s Venetima imali izrazitijih veza, kao ni s Picenima u srednjoj Italiji.

Razvoj i podjela kulture

Puno željezno doba na području Dalmata, jednako kao na području Liburna, počinje nakon balkansko-panonskih seoba od 9. st. pr. n. e.⁴⁴ Te su seobe i ovdje izazvale promjene i poremećaje u razvoju kulture, rušenje naselja, pomicanje i miješanje stanovništva. Pomicanje na dalmatskom području dosta je slabije poznato nego na liburnskome, a osim toga se čini da živalj s dalmatskog područja nije u većim masama preselio u Italiju, kako pokazuju svojstva kulture, naročito u Apuliji, gdje je kultura najuže vezana uz liburnsko područje. Isti ili slični kulturni elementi kao na dalmatskom području širili su se pretežno na jugoistok preko Balkana do Grčke i Male Azije, što je vjerojatno bar dijelom vezano uz pomicanje stanovništva u istom pravcu. Iz istih razloga Dalmati, za razliku od Liburna, nisu razvili veću pomorsku snagu i trgovinu na Jadranu, što je vjerojatno također omogućilo Liburnima osnivanje uporišta u srednjoj i južnoj Dalmaciji. Liburni su nakon seoba kolonizirali jadranske obale i preuzeli kontrolu trgovine na Jadranu. Sve to donekle određuje i kasniji razvoj dalmatskog područja usko vezanog uz Liburne, a neznatno uz Italiju, koji je zato ipak dosta različit od liburnske kulture.

Nosioci kulture groblja sa žarama iz panonskog prostora, koji su bili glavni pokretači balkansko-panonskih seoba, nisu naselili dalmatsko područje ali su znatno utjecali na dalmatsku kulturu, u

⁴² M. Abramić 1949; B. Kirigin 1983; 1984 (1983), str. 83—84, 86; N. Cambi — B. Kirigin 1981, str. 71.

⁴³ M. Nikolanci 1966 (1973), str. 106—108, T. XVIII, 3, XIX; 1977, str. 149—151; P. Lislićar 1973, str. 3—4, T. I; 1976, str. 314, sl. 1; Š. Batović 1976, str. 86, 88, sl. 25, br. 1.

⁴⁴ O prijelazu iz brončanog u željezno doba ukratko u: Š. Batović 1966 (1973); 1976; 1976a; 1982; 1983; 1983a.

kojoj su se proširili brojni njihovi proizvodi, kao oružje, nakit, zemljane posude i dr, koji se dijelom nastavljaju u željezno doba.⁴⁶

Nakon balkansko-panonskih seoba i ovdje se odvija miran i neprekidan razvoj života i kulture koji će bez većih poremećaja trajati do kraja željeznoga doba. Pojedina su ranija naselja porušena i napuštena, a osnivaju se nova, mnoga na novim položajima, Od 9. do 7. st. dalmatsko se područje razvija uglavnom pod liburnskim utjecajem, uz neke dodire s unutrašnjim Balkanom. Grčko širenje na Jadran od 7. do 4. st. dovelo je do postupnog slabljenja liburnske prevlasti i do grčkog nadzora trgovine na Jadranu, što se odrazilo i na dalmatsko područje. Osnivanjem kolonija na južnom Jadranu u 7. i 6. st., kao i prevladavanjem Grka u 6. st. već na cijelom Jadranu, Grci od kraja 7. st., a naročito u 5. st., počinju izvoziti svoju robu na dalmatsko područje i utječu na razvoj dalmatske kulture.⁴⁶

U skladu s jakim razvojem metalurgije, naročito prerade željeza, već u 8. st. naglo se razvija proizvodnja i trgovina u glasi-načkoj kulturi u istočnoj Bosni, koja širi svoje proizvode daleko na jugoistok, jug i zapad, do Albanije i do Jadrana, pa u 6. i 5. st. dolinom Neretve veoma utječe i na dalmatsku kulturu, naročito na njen južni dio do Cetine.⁴⁷

Još u toku 8. st. opažaju se pojedinačni utjecaji iz srednje Bosne na južno dalmatsko područje, koji su se širili dolinom Bosne i Neretve.⁴⁸

Osnivanjem kolonija i u srednjoj Dalmaciji u 4. st. Grci preuzimaju potpunu kontrolu dalmatske obale, što uz širenje helenizma dovodi do bitnih promjena dalmatske kulture od 4. do 1. st., kad Dalmati uvoze mnogo helenističke robe, naročito iz Velike Grčke (južne Italije) i prihvaćaju robno-novčanu razmjenu, ili pod njihovim utjecajem mijenjaju pojedine oblike kulture.⁴⁹

Raslojavanje dalmatskog društva i gospodarska nejednakost očito se javlja u Dalmata od 6. st., što se posebno opaža u uvozu grčke robe. Dublja podjela nastaje od 4. do 1. st. pod utjecajem helenizma i razvoja okolnih ilirskih područja, naročito južnog i

⁴⁵ O kulturi groblja sa žarama i balkansko-panon. seobama općenito u: K. Vinski-Gasparini 1973; a na primorju u: Š. Batović 1980; 1983.

⁴⁶ O tome više u: Š. Batović 1966 (1973); 1976; 1976a; 1983a; M. Nikolanci 1966 (1973); 1976.

⁴⁷ O glasi-načkim utjecajima više u: B. Čović 1964; 1970; 1971; 1965; 1976; 1984; Š. Batović 1966 (1973); 1976; A. Benac 1980.

⁴⁸ O tome više: B. Čović 1976, str. 209 i d.; 1984.

⁴⁹ Više o tome u: Š. Batović 1966 (1973); 1976; B. Kirigin 1983; 1984 (1983); G. Novak 1961; pa radove D. Rendić-Miočevića, P. Lisičara i dr.

liburnskoga. Ipak su Dalmati, osim na obalnom pojasu, a u znatnoj mjeri i mnogo više nego narodi na ostalom našem primorju, sačuvali stare rodovske ustanove i način života sve do rimske prevlasti i time znatno zaostajali u razvoju.

Znatne promjene izazvali su Rimljani u toku prodiranja na Balkan u 2. i 1. st., a naročito od polovine 2. do kraja 1. st. pr. n. e. u neprekidnim borbama s Dalmatima, kad su im uništili mnoga naselja i neprestanim pljačkama oslabili njihovu moć i poremetili gospodarstvo. Ipak potpuni prekid u razvoju dalmatske kulture nastaje konačnim pokoravanjem Dalmata početkom naše ere, kad prestaje željezno doba i prapovijest na ovom području.⁵⁰

Povijesni i kulturni razvoj Dalmata u željezno doba odvijao se, prema tome, kroz tri razdoblja i pet faza: 1. razdoblje liburnske prevlasti, ili I i II faza u razvoju kulture, od 9. do 7. st., 2. razdoblje liburnskih, grčkih i glasilačkih utjecaja, ili III i IV faza, u 6. i 5. st., 3. razdoblje helenističkih i rimskih utjecaja, ili V faza, od 4. do 1. st., odnosno do rimske prevlasti.

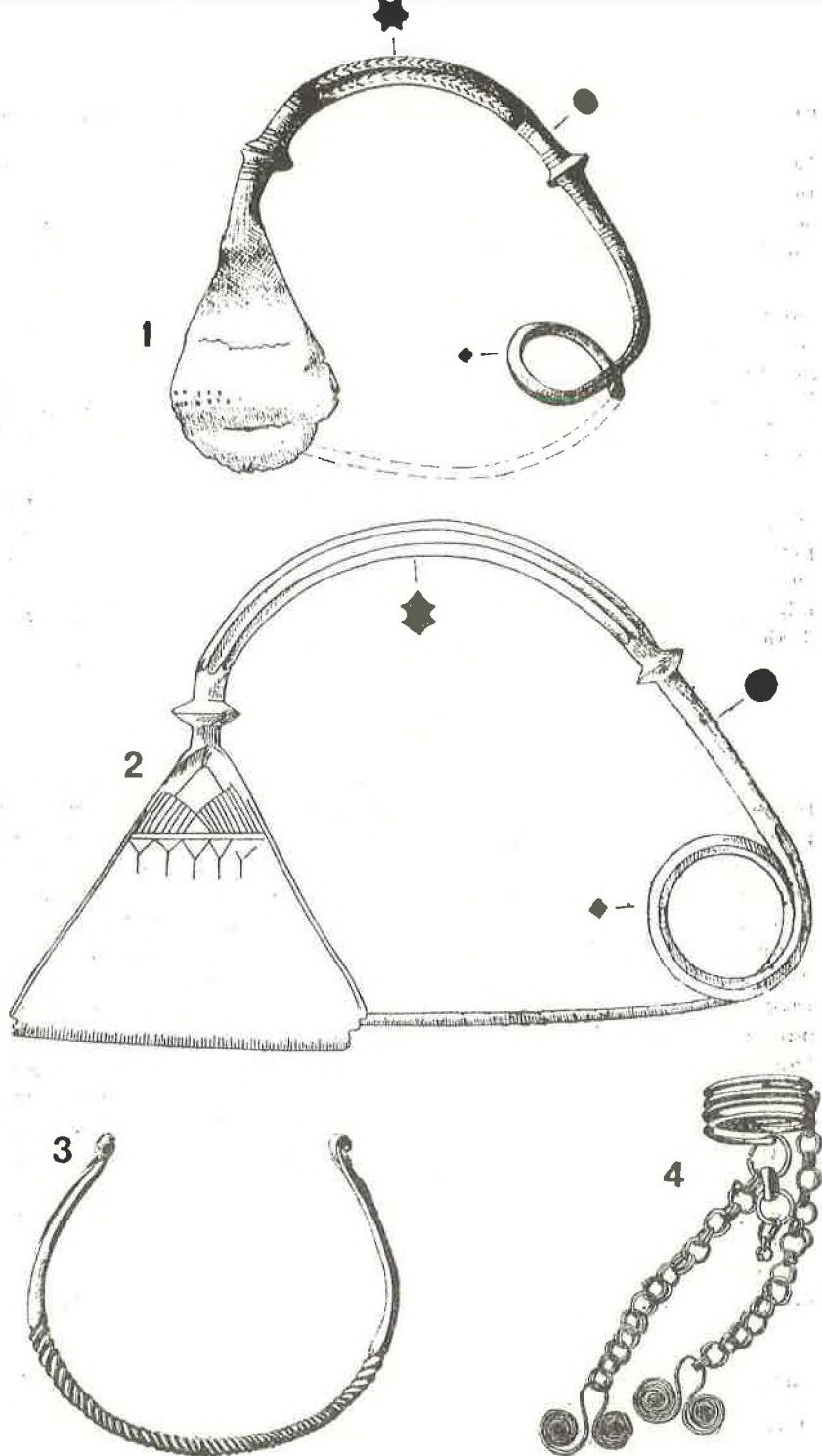
I faza, 9. st.

I faza željeznog doba na dalmatskom području još je vrlo slabo poznata, samo po nekoliko slučajnih nalaza, jer rezultati istraživanja pojedinih nalazišta koja sadrže ovu fazu, kao naselje u Otoku, Gradina kod Duvna, a vjerojatno i Gradina u Danilu i dr., nisu još obrađeni ni objelodanjeni. Najznačajnije su zatvorene cjeline iz ove faze dvije ostave, jedna iz Primoštena i jedna iz Otoka kod Vitine (Ljubuški). Vjerojatno su iz ove faze i neki predmeti u ostavi iz Krehina Graca, osobito tutuh.⁵¹ Zato se pojedina svojstva kulture i problemi tek mogu naslutiti. Ostava iz Primoštena sadrži ulomke šupljih brončanih sjekira, dlijeta i kopalja, pa ulomke bronce, zatim narukvice s trokutastim ili dvoslivnim presjekom, sjekire s ušicom, lučnu sponu (*fibulu*) s urezanim ukrasom na lukku, brodoliklu sponu i ulomak noža ili mača. Vjerojatno ostava iz Otoka (Vitine) sadrži kasnu sponu s dva odebljanja na uzdužno izbrazdanom lukku, uvijene (*tordirane*) ogrlice, spiralne naušnice (*svitak*) s lančićima i sa spiralnonaočarastim privjescima na njihovu kraju. spiralne cjevčice, cjevčice od lima, pa kalotaste puce (sl. 1, br. 2—4).

Osim toga poznato je više slučajnih nalaza, kao spona s dva odebljanja na izbrazdanom i urezivanjem ukrašenom lukku iz Gr-

⁵⁰ Zaokruženo o tome usp. u: M. Zaninović 1966; 1967; B. Govedarica 1982; i dr.

⁵¹ Osnovne podatke vidi u: B. Čović 1970, str. 72 i d.; 1971; 1971a; 1976a, str. 286—288; usp. i sp. djela u bilj. 59.

Sl. 1. Temeljni oblici I faze dalmatske kulture željeznog doba, 9. st. pr. naše ere; br. 1. Grkovci (po Čović 1971), 2—4. Otok - Vitina (po Čović 1971, 1976).

kovaca (Livanjsko polje, sl. 1, br. 1), pa pojedine velike lučne spone bez odebljanja. ukrašene urezanim geometrijskim uzorcima na lukku, kao iz Studenaca kod Imotskog (sl. 2, br. 1) i s Visa, kao i s uvijenim (*tordiranim*) lukkom, npr. s Gradine iz Otišića (sl. 2, br. 2) i Lišnjaka kod Drniša, kakve su izrazite u I fazi liburnske kulture ili u 9. st.⁵² U ovu fazu može se datirati i jedna dvodijelna zmijolika spona s dugom nogom u Arheološkom muzeju u Splitu (sl. 2, br. 3), ali je njeno nalazište nepoznato, pa nije sigurno potječe li s ovog područja. Ista takva fibula nađena je u Bilaju u Lici, a takve spone, samo umjesto duge noge imaju spiralni disk na kraju noge, izrazite su u istovremenoj fazi u liburnskoj kulturi. Isti ili slični oblici svih tih spona česti su u južnoj Italiji, osobito u Dauniji koju su kolonizirali Liburni i s njom imali vrlo dobre veze kroz čitav stariji dio željeznoga doba, gdje su bez sumnje prenijeli i takve spone.⁵³ U ovu fazu vjerojatno se može datirati i jedna igla dvodijelne spone iz okolice Ljubuškog, ali nije sigurno jer može biti i nešto mlađa.

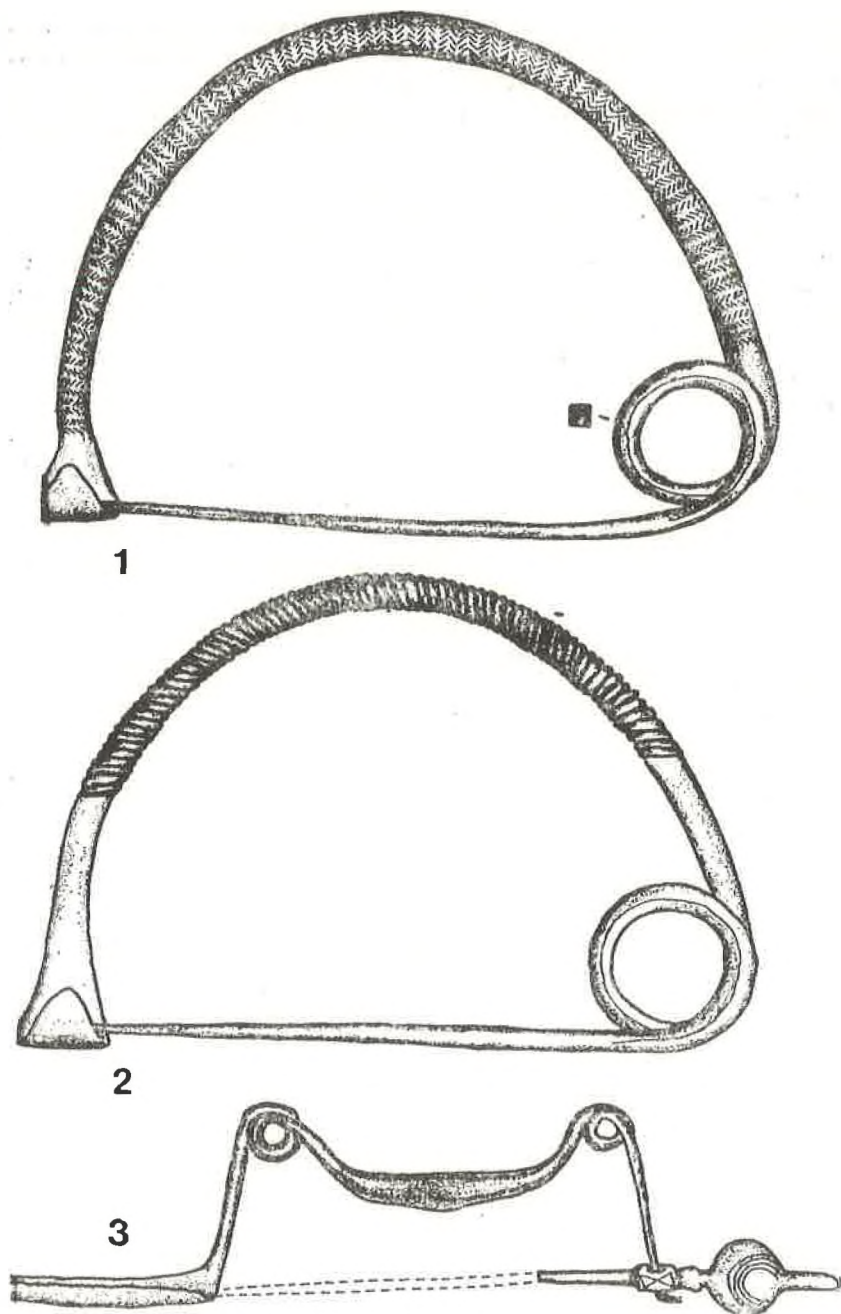
Bez popratnih podataka o nalazima i bez zatvorenih i cjelovito dokumentiranih nalaza teško je sa sigurnošću datirati u ovu fazu neke druge nalaze s dalmatskog područja, ali je sasvim vjerojatno da su bili poznati, kao spiralne spone, dvokrake ukrasne igle, zrna (*perle*) od jantara i dr., jer se nalaze u prethodnoj a i u kasnijim fazama. Isto tako, u ovu fazu datira se jedna ukrasna igla s diskastom glavom, kuglastim odebljanjem i uvijena na vratu, ali se takve produžuju do 6. st., kao u grobu 12 iz Nina.⁵⁴

Po svemu se može reći da je na dalmatskom kao i na liburnskom području tijekom balkanskih seoba došlo do bitnih promjena u kulturi. Zasad se može reći da su neki predmeti naslijeđeni iz ranije faze, kao lučne spone s dva odebljanja na lukku, uvijene ogrlice, sjekire, koplja, dljeteta, narukvice. Uz to se može nagađati da su i ovdje naslijeđeni pojedini raniji oblici kulture, kao spiralne spone, dvokrake ukrasne igle, perle od jantara i dr., iako dosad

⁵² B. Čović 1970, str. 75 i d., sl. 3, 5; 1971a, T. II, 2; I. Marović 1981, str. 25—26, sl. 9, br. 4.

⁵³ R. Drechsler - Bižić, »Japodske dvodelne fibule tipa Prozor«, *Arh. radovi i rasprave*, II, Zagreb 1962, str. 302 i d., T. I, 3, II, 2; usp. F. Lo Schiavo, »La civiltà dei Dauni nel quadro del mondo italico«, *Atti del XIII Convegno di studi etruschi e italici*, Firenze 1984, str. 235, 237, sl. 6, br. 1. Tu se donose i podaci o istim fibulama sa spiralnim diskom. Zatim u: Š. Batović 1976, str. 34, 41, sl. 6, br. 1, sl. 8, br. 2, karta raspr. 2; 1980, str. 32, T. V, 20, VII, 2, X, 4, 5; 1982, str. 15—17; 1983, str. 310—311, sl. 20, br. 17, T. XLV, 3; *Isti, Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, Zadar 1981, str. 20 i d., sl. 2, br. 3, sl. 8, br. 35. Takve daunske fibule bez diska najvjerojatnije su nastale po ugledu na balkanske.

⁵⁴ I. Marović 1981, str. 56, sl. 16, br. 7; Š. Batović, *Nakit...*, 1981, str. 121, sl. 10, br. 29.

Sl. 2. Temeljni oblici I faze dalmatske kulture, 9. st.: 1. Studenci (po Marović 1981), 2. Otišić (po Čović 1970), 3. nepoznato nalazište (po R. Drechsler - Bižić 1962)

nisu potvrđeni u ovoj fazi, ali se javljaju kasnije. Pojedini su predmeti preuzeti iz kulture groblja sa žarama, kao zemljane posude, i zadržani kasnije. Osim toga, pojedini su se predmeti razvili iz ranijih, kao lučne i zmijolike dvodijelne spona bez diska koje su se razvile iz lučnih s dva odebljanja na luku i iz zmijolikih sa spiralnim diskom, ali s liburnskog područja, jer se one ne nalaze na dalmatskom području. U ranijoj fazi u toku seoba poznata su pojedina ista zrna jantara, kao iz Vranjica, kakva će kasnije biti česta u uporabi u Liburna, a donekle i u Dalmata, naročito od 8. do 5. st., pa je vjerojatno da je i to starija predaja.⁵⁵

Prema tome, može se zaključiti da je dalmatska kultura u ovoj fazi gotovo istih svojstava kao liburnska kultura. Vjerojatno je to u prvom redu zbog jednakog ili sličnog nasljeđa, ali i zbog liburnske prevlasti na Jadranu pa zato prevladavaju liburnski utjecaji na dalmatskom području, što će se dugo nastaviti. Zasad nema dokaza o izrazitim posebnostima dalmatske u odnosu na liburnsku kulturu, osim u pojedinim primjercima kasnih inačica spona s dva odebljanja i s izbrazdanim lukom (sl. 1, br. 1, 2), koji su nastavak ranije mjesne vrste raširene od srednje Dalmacije do istočne Bosne koji je u prethodnoj fazi predstavljao također najizrazitiju razliku između tih dviju kultura.⁵⁶ Međutim, one su zasad poznate samo s jugoistočnog područja Dalmata. Ostale lučne spona bez odebljanja na luku iz ove faze u dalmatskoj kulturi (sl. 2, br. 1, 2) povezane su s razvojnim inačicama liburnske, a ne dalmatske kulture, pa su se i one vjerojatno razvile pod liburnskim utjecajem,⁵⁷ jednako kao i dvodijelne zmijolike spona, ako i one ne potječu s liburnskog područja, jer su na dalmatskom području izuzetne.⁵⁸ Zato je teško ustvrditi da je liburnsko i dalmatsko područje bilo tada kulturno jedinstveno, iako na to ukazuje opći razvoj na Jadranu, naročito prevlast Liburna. Sjetimo se da je već u prethodnoj fazi sjeverni dio dalmatskog područja, do visine Solina, imao potpuno jednaku kulturu kao liburnsko područje. Zato bi bilo razumljivo da se nakon liburnske kolonizacije Jadrana njihova kultura u najvećoj mjeri izjednači, osim možda jugoistočnog unutrašnjeg dijela. Da su Liburni bili i kasnije zainteresirani za to područje, još poč. 4. st, dokazuje bitka Ilira pod vodstvom Liburna (Jadasina) protiv Grka prilikom osnivanja kolonije *Pharos* (Starigrad) na Hvaru 385/4. g. Njihova kultura počela se izdvajati u 8. i 7. st. zbog naglog razvoja

⁵⁵ Usp.: Š. Batović 1983, T. XLVIII, 5 iz Vranjica; 1976; sl. 12, br. 7–10 iz Nina; i dr.; I. Marović 1977, sl. 2, br. 3 iz Viče Luke.

⁵⁶ O tome šire u: I. Marović 1960 (1967), str. 15; B. Čović 1970; 1971a; 1984; Š. Batović 1976, str. 21, karta rasp. 1; 1980; 1983.

⁵⁷ Usp.: I. Marović 1981, sl. 9, br. 4; Š. Batović 1976, str. 41 i d., sl. 8, br. 5; 1982, str. 15–17; 1981 (*Nakit...*), str. 20, sl. 8, br. 1; i dr.

⁵⁸ Usp. sp. dj. u bilj. 53.

liburnske trgovine i razmjene, a veće razlike nastaju tek u 6. st. zbog grčke prevlasti i glasinackih utjecaja, ali i tada većinom na južnom dijelu dalmatskog područja. Prema tome, i veze dalmatske kulture s Italijom vjerojatno su većinom prividne, a one su se zbiljski odvijale preko Liburna koji su prenosili iste proizvode i utjecaje na oba područja.

Nije poznato koliko se dalmatsko područje dodirivalo s južno-jadranskom skupinom, jer ostaci kulture s tog područja nisu poznati. S obzirom na svojstva kulture širih područja, kao i duže vrijeme, može se opravdano nagađati da su imali sličnu kulturu, jer su u prethodnoj, kao i kasnijim fazama, imali iste ili slične brojne proizvode i svojstva, naročito utjecaje iz kulture groblja s urnama, liburnske, glasinacke i grčke utjecaje.

II faza (8. i 7. st.)

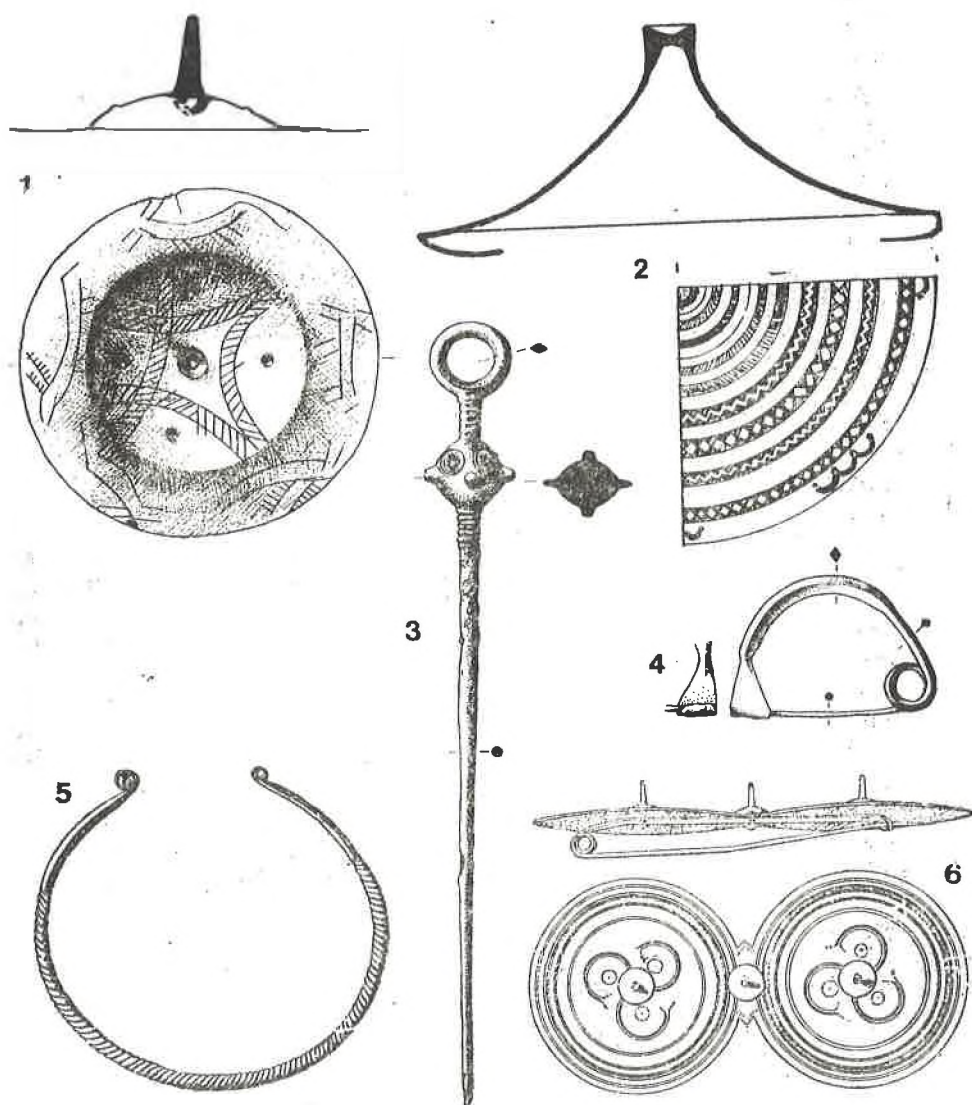
Ova faza, datirana u 8. i 7. st., iako oskudno, dosta je bolje poznata od prethodne. Zasad ju je teško podijeliti na dva razvojna stupnja, kako se ona dijeli u liburnskoj kulturi, iako za to ima nekih elemenata. S obzirom na vrlo veliku sličnost obiju kultura, vjerojatno se ova faza jednako dijelila i u dalmatskoj kulturi.

Najznačajnija su nalazišta ove faze groblje na ravnom zemljištu sa zgrčenim kosturima u Žaganj docu na otoku Braču, pa ostava iz Krehina Graca.⁵⁹ U ovu fazu mogu se sa sigurnošću datirati dva groba iz Žaganj doca (sl. 4, br. 2, 4, 7 — 15), koji uglavnom sadrže isti materijal kao u liburnskoj II fazi, ili u 8. i 7. st. U ostavi (?) iz Krehina Graca nalaze se spiralne narukvice (*svitak*), uvijene ogrlice, prsni nakit, dvospiralne toke, pločaste spone, ukrasne igle s prstenastom glavom, puce sa šiljkom, šuplje sjekire (sl. 3, br. 1, 2, 5, 6) i dr.

U ovoj fazi većinom se nastavlja razvoj kulture iz prethodne faze.

Prevladavaju liburnski utjecaji (jer je većina predmeta ista kao u liburnskoj kulturi), koje su Liburni širili na dalmatsko područje, u skladu s njihovom prelašću na Jadranu od 8. do 5. st. (sl. 4, br. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 12—14). Neki su se mogli razviti na dalmatskom području iz prethodnih oblika, ili pod liburnskim utjecajem, kao lučne spone (sl. 4, br. 1, 9, 10), a neki su naslijeđeni. Samo pojedine proizvode Dalmati su preuzeli iz unutrašnjeg Balkana, kao jednodijelne spiralne spone (sl. 4, br. 5), pa jednu inačicu lučnih

⁵⁹ M. Much 1888; B. Čović 1965; 1970; 1971; 1976, str. 239 i d.; 1976a, str. 286—288; 1984; I. Marović 1971.

Sl. 3. Temeljni oblici II faze dalmatske kulture, 8. i 7. st.: 1, 2, 5, 6. Krehin Gradac (po Much 1888, Čović 1965), 3. Gorica, 4. Ljubuški (po Čović 1971).

spona, osobito pojedine dvopetljaste fibule glasinačke vrste, zatim stožaste vezice za pojas ili toke bogato ukrašene geometrijskim uzorcima iz Krehina Graca, razvijeni u srednjoj Bosni (sl. 3, br. 1,2).⁶⁰

Iz prethodne faze razvile su se male lučne spone, spiralne narukvice, kao i dvodijelne lučne spone s pločastim diskom na kraju noge, kakve su izrazite u liburnskoj kulturi, a razvile su se iz prethodnih sa spiralnim diskom. Zasad je poznata samo jedna takva dvodijelna spona u dalmatskoj kulturi, ali nalazište nije poznato, pa nije sigurno jesu li bile raširene u toj kulturi (sl. 4, br. 1, 9, 14).⁶¹

Iz ranije faze naslijedeni su spiralno-naočarasti privjesci, spiralne narukvice, uvijene ogrlice, a možda i puce, toke i šuplje sjekire, spiralne spone, jer su one na okolnom području poznate iz ranijeg vremena (sl. 3, br. 1, 2, 5, sl. 4, br. 5, 7, 11). Na dalmatskom području nalaze se dvije inačice spiralnih spona. Jedna je dvodijelna, liburnske vrste, kojoj su diskovi zakovicama spojeni za vrpčast luk (sl. 4, br. 6). One su najčešće u liburnskoj kulturi i javljaju se od 9. st., gdje su vjerojatno nastale i odatle se u velikoj količini raširile u dalmatsku, a pojedinačno i u južnojadransku kulturu, kao i preko Jadrana u picensku kulturu i u južnu Italiju.⁶² Druga je jednodijelna vrsta spiralnih spona od jednog komada žice (sl. 4, br. 5) koju su Dalmati sporadično preuzeli iz unutrašnjeg Balkana, preko Bosne, a ta je vrsta, izrazito svojstvo kontinentalnih Ilira, veoma raširena od svetolucijske skupine u Sloveniji do Albanije. Pored toga, iz unutrašnjosti se vjerojatno raširila lučna spona s rombastim presjekom iz okolice Ljubuškoga (sl. 3, br. 4), kakve su česte u srednjoj Bosni u 9. i 8. st.⁶³

Nanovo se javljaju, pored toga, spone sa zrnom jantara na luku, vrpčaste narukvice, narukvice ili ogrlice od savijenog brončanog lima, kao i kružne vezice za pojas s upisanim sunčanim znakom križa, što su sve predmeti vrlo česti u liburnskoj kulturi, odakle su najvjerojatnije i preuzeti (sl. 4, br. 3, 10, 12, 13, 15).

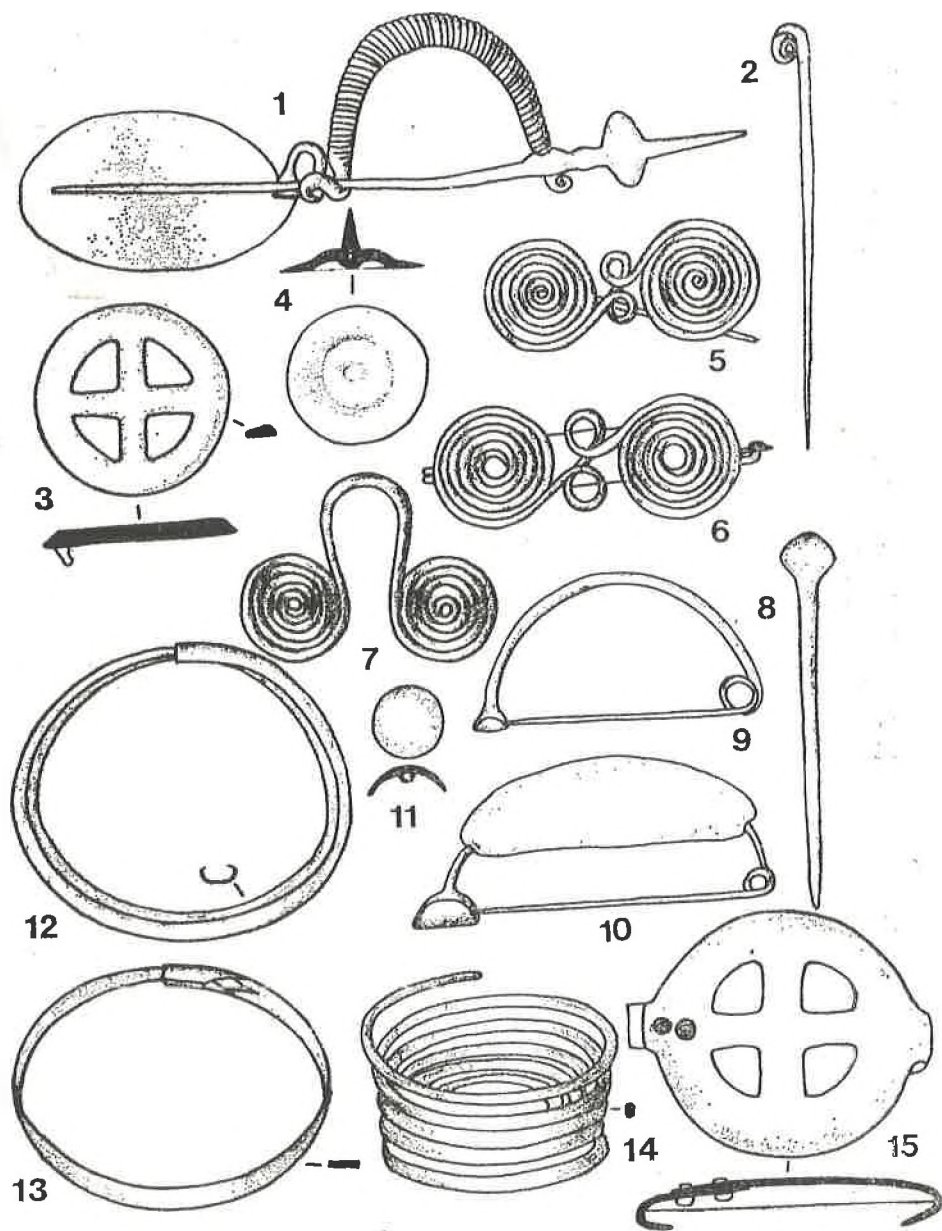
Ipak u ovoj fazi dalmatske kulture nedostaje niz izrazitih proizvoda i svojstava liburnske kulture. U prvom redu, ovdje se ne javlja velika množina predmeta od jantara, kao ogrlice, narukvice i naušnice, osim navedenih nekih bročanih dijelova, zatim privjesci

⁶⁰ Usp. B. Čović 1964; 1965; 1976; 1982; 1983a, str. 390 i d.; 1984; S. Batović 1966 (1973); 1976; 1981; 1982, str. 17—21; S. Gabrovec 1970, str. 18, 24, 29 i d.; karta IV, VI, X.

⁶¹ R. Drechsler - Bazić, sp. dj. u bilj. 53, T. III, 2; usp. S. Batović, *Nakit...*, sl. 4, br. 5, sl. 5, sl. 8, br. 18, 19 i dr.

⁶² Usp. S. Batović 1976, str. 41, karta rasprostranjenosti 4.

⁶³ B. Čović 1970, str. 77; 1971a, str. 323 i d.; T. IV, 3—8; 1965, str. 72, T. III, 7.

Sl. 4. Temeljni oblici II faze dalmatske kulture, 8. i 7. st.: 1. nepoznato nala-
zište (po Drechsler-Bižić 1962), 2, 4, 7—15. Žaganj Dolac (po Marović 1971),
5. Gorica (po Truhelka 1899), 6. Komiža.

od pločica i dvostrukih životinjskih glava jantara, osim pojedinih kasnijih primjeraka od bronce iz Solina. Nedostaju i britve, a vjerojatno i dvodijelne lučne spone s pločastim diskom, prsni nakit (*pektoralni*), i dr. Na dalmatskom području nema uvezene venetske ni apulske keramike, kakva se obilno uvozila na liburnsko područje. Zato se dalmatska kultura donekle razlikovala od liburnske, u prvom redu po nedostatku znatnijeg uvoza strane robe, osim liburnske.

Posebna nova i dosta česta pojava u ovoj su fazi ukrasne igle s prstenastom glavom (sl. 3, br. 3), kakve su izrazite na jugoistočnom dalmatskom području i predstavljaju domaću mjesnu posebnost.⁶⁴ Pojedinačne pločaste ili kolutaste spone, kao iz Krehina Graca (sl. 3, br. 6) vjerojatno su nastale pod glasinačkim utjecajem, gdje su se mogle razviti po grčkim uzorima, a širile se s drugim elementima dolinom Bosne i Neretve, što su i prvi izravni utjecaji glasinačke na dalmatsku kulturu.⁶⁵

Prema tome, osim vrlo široke razmjene s Liburnima, naročito uz primorje i na sjevernom dijelu, pa jugoistočni dio ponešto s unutrašnjim Balkanom, Dalmati u ovoj fazi nisu imali šire trgovačke ni kulturne odnose s drugim područjima. Tek pri kraju ove faze ili krajem 7. st. počinje se uvoziti korintska keramika, ali i ona izuzetno, jer je nađena samo u Blatu na Korčuli, što će se nastaviti u sljedećoj fazi, kao i na ostaloj obali. To je u vezi sa širenjem korintske trgovine po Jadranu i osnivanjem njihovih kolonija na albanskoj obali (*Dyrrhachion* i *Apollonia*).⁶⁶

III faza (6. st.)

Ova faza, okruglo datirana u 6. st., nešto je bolje poznata iako ima malo zatvorenih nalaza. B. Čović je razmatrao u okviru goričke grupe 6. i 5. st.,⁶⁷ što nije sasvim prihvatljivo, jer se ne može opravdati ni takav naziv, ni rasprostranjenost, a veći dio materijala može se vremenski razdvojiti na dvije faze.

Najznačajnija su nalazišta ove faze Crvenice, Gorica, Vis, Blato na Korčuli i dr.

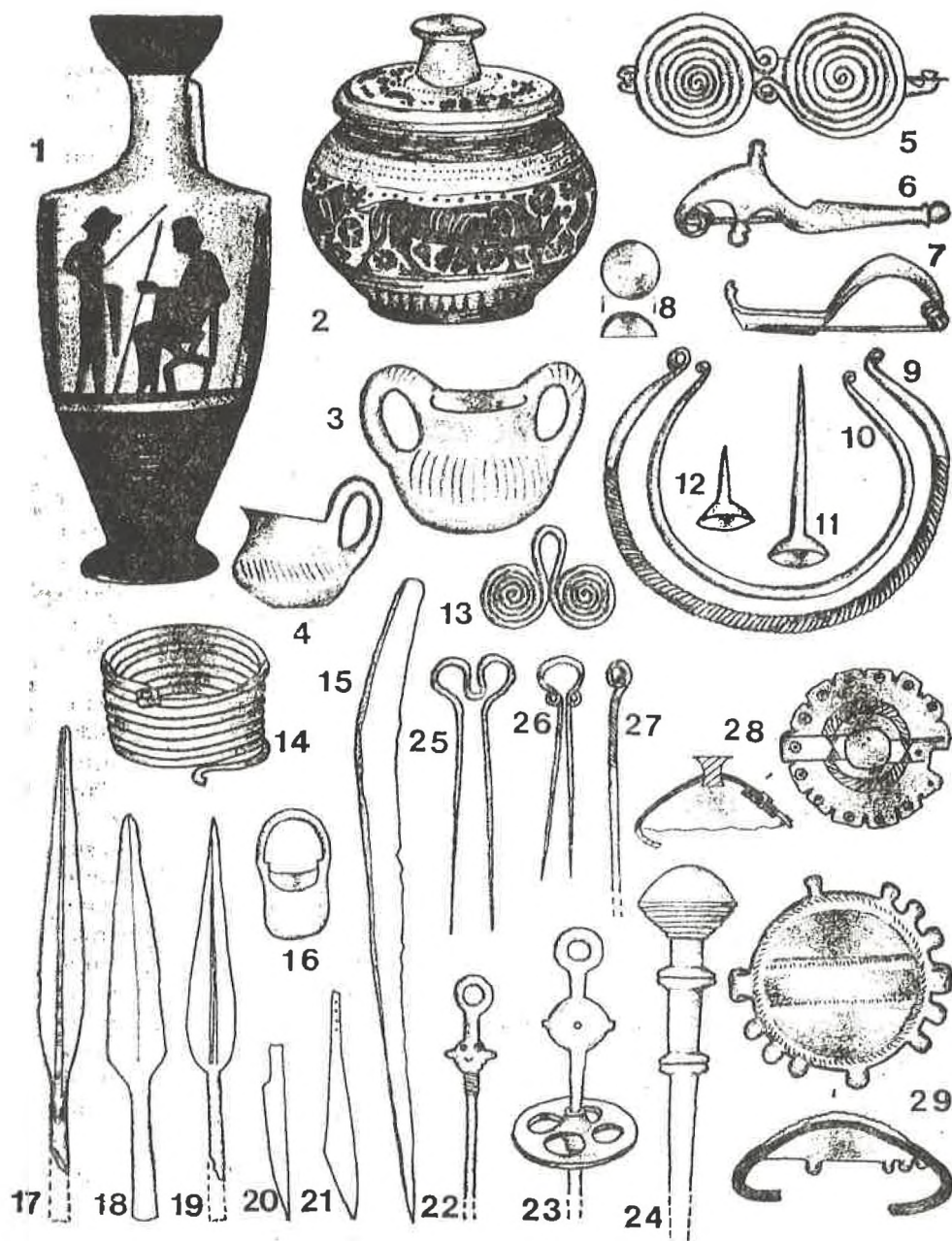
Razvoj kulture nastavlja se u prethodnim predajama. Mnogi se predmeti nasljeđuju, ali nastaje i niz novih. Liburnski su utjecaji i sada vrlo jaki. U jugoistočnom dijelu dalmatskog područja opažaju se izraziti utjecaji glasinačke kulture, koji će se pojačati u sljedećoj fazi. Osim toga uvozi se grčka i ponešto etruščanska roba (sl. 5).

⁶⁴ B. Čović 1971, T. IV; 1976, str. 262, sl. 146.

⁶⁵ M. Much 1888, sl. 3; B. Čović 1970, sl. 76; 1976, str. 294, 295, sl. 159—166.

⁶⁶ Usp. sp. dj. u bilj. 39.

⁶⁷ B. Čović 1964.

Sl. 5. Temeljni oblici III faze dalmatske kulture, 6. str.: 1. Vis, 2. Solin, 6—8, 9, 11—14, 25, 26, 29. Gorica (po Truhelka 1899, Cović 1971), 27. Drinovci kod Gruđa (po Cović 1971), 28. Crvenice (po Cović 1969).

Nasljeđuju se razni predmeti, kao spiralne fibule, privjesci i narukvice, ukrasne igle, uvijene ogrlice, puce, toke i dr.

Ima niz novih pojava, kao razne spone, u prvom redu mjesna pracertosa vrsta (sl. 5, br. 7., spone s dvije kuglice na luku (*a due bottoni*) (sl. 5, br. 6), zatim više inačica ukrasnih igala, kalotaste vezice za pojas (sl. 5, br. 28, 29). Posebno se ističe pojava željeznih predmeta, većinom oružja, kao koplja, krivi noževi i mačevi (sl. 5, br. 15, 17—21), vjerojatno preuzeti pod glasinačkim utjecajem.⁶⁸ Ukrasni su predmeti dijelom isti kao u liburnskoj kulturi, osobito u primorskom i sjevernom dijelu, naročito izrazite pracertosa spone s dugom nogom i kuglicom na kraju noge (sl. 5, br. 7), kakve su raširene po cijelom našem primorju, pa u srednjoj i južnoj Italiji, ali su najčešće na liburnskom prostoru gdje su se najvjerojatnije razvile i odatle raširile na ostala područja.⁶⁹

Moguće je da su glasinački utjecaji južno od Cetine i razmjena s Bosnom već u ovoj fazi značajni, jer se nalazi niz sličnih predmeta, osim oružja, koji se zasad mogu šire datirati u 6. i 5. st., pogotovo spone, jer se takve nalaze u istovremenoj fazi od Glasinca u istočnoj Bosni do Albanije. To su mlade inačice spona s četvrtastom nogom, ponekad izbušenom, i s proširenim izbušenim lukom za vješanje lanaca, koje su se razvile iz ranijih s polukružno izrezanom nogom, kakve ovdje nisu poznate, već južno od Neretve gdje su se vjerojatno i razvile. Pored toga se nalaze izraziti oblici glasinačkih spona s trokutastom ili trapezastom nogom.

U ovoj fazi dalmatske kulture razvija se razmjena i s prekomorskim zemljama. Najbrojnije su uvezene grčke posude korinthske i atičke vrste s crnim likovnim ukrasom, iako su i one malobrojne, kao i na cijelom našem primorju. Korinthske su otkrivene u Visu, Solinu (sl. 5, br. 2) i Blatu na Korčuli, a atičke u Visu (sl. 5, br. 1), Hvaru, na gradini Tor na Hvaru, pa na gradini Rat i u Vičoj Luci na Braču.⁷⁰ U Visu su nađene i etrurske imitacije korinthske keramike, kao i jedna etrurska posuda *bucchero* vrste, što su, uz pojedine ranije posude iz Nesakcija u Istri, jedine uvezene etrurske zemljane posude na našoj obali.⁷¹ Mjestimično se nalaze i pojedine apuljske posude s geometrijskim slikanim ukrasom. Međutim, na srednjodalmatinskoj obali otkriveni su pojedinačno i drugi uvezeni proizvodi, kao čovjekolika plastika od kamena ili pečene zemlje iz Visa, uvezeni iz Grčke i iz južne Italije, jedan ležeći brončani lik glazbenika (*komast*) etruščanskog podrijetla, brončani kadionici, ne-

⁶⁸ C. Truhelka 1899; sl. 7—10. T. I; B. Čovčić 1964; 1969, sl. 1, 2, 4, br. 2; 1976; I. Marović — M. Nikolanci 1977; M. Parović - Pešikan, sp. dj. u bilj. 77.

⁶⁹ Usp. Š. Batović 1976, str. 69, karta raspr. 8, i dr.

⁷⁰ Usp. sp. dj. u bilj. 39.

⁷¹ Usp. sp. dj. u bilj. 43.

koliko grčkih brončanih posuda iz Solina i Vranjica i jedna zlatna narukvica iz Solina.⁷² Treba spomenuti i jedan srebrni novac grčke kolonije Krotona iz južne Italije, nađen u Vičoj Luci na Braču iz 6. st., što je, uz nekoliko novaca Metaponta na liburnskom području, najraniji novac u našoj zemlji.⁷³ Međutim, ti novci ne potvrđuju novčanu razmjenu na našem primorju, jer ona tada još nije bila razvijena, nego su slučajno donijeti i upotrebljeni u druge svrhe.

Sada su se na ovom i južnojadranskom području iz ranijih grčkih spona s četvrtastom nogom koja na vrhu završava kuglicom razvile mjesne spona koje se nasljeđuju kasnije i šire sve do Slavonije, Vojvodine, Srbije i Rumunjske (usp. sl. 7, br. 2, sl. 8, br. 1 i dr.).⁷⁴ Krajem 6. st. iz korintskih kaciga na ovom području se također razvija inačica ilirsko-grčkih kaciga koje su se raširile na cijeli jugoistočni ilirski prostor i do Podunavlja (sl. 8, br. 16).⁷⁵

Prema tome, uvoz grčke robe, iz Grčke ili iz kolonija u južnoj Italiji, i grčki utjecaji u ovoj fazi dalmatske kulture dosta su raznolikiji nego u ostalim skupinama na našem primorju, u kojima su se, osim novca u liburnskoj, uvozile samo zemljane posude. Vjerojatno je to u skladu s grčkom prevlašću na Jadranu u 6. st. i s pokušajem osnivanja grčkih kolonija ili trgovišta na srednjodalmatinskim otocima Visu, Hvaru i Korčuli. Interesantan je ovdje i etrurski uvoz, iako dosta oskudan, jer se on ne nalazi na našoj obali, osim u istarskoj kulturi, a najčešće u dolenjskoj kulturi u jugoistočnoj Sloveniji.⁷⁶

U ovoj fazi čini se da je još veoma značajan liburnski utjecaj na dalmatsku kulturu, iako se ne nalaze neki osnovni liburnski proizvodi, kao predmeti od jantara.

IV faza (5. st.)

Ova faza, datirana u 5. st., može se dobro osvijetliti, jer je iz te faze otkriveno dosta ostataka, a više nalazišta sadrži zatvorene nalaze ili građu uglavnom ove faze, kao Crvenice, Grude, grob iz Graca kod Posušja, jedan grob iz Žaganj doca, Otišić, Postranje, Viča Luka i Blato na Korčuli, što su i najznačajnija nalazišta.

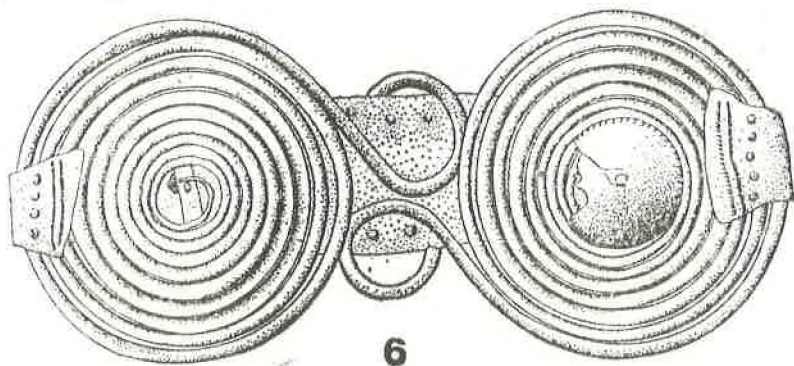
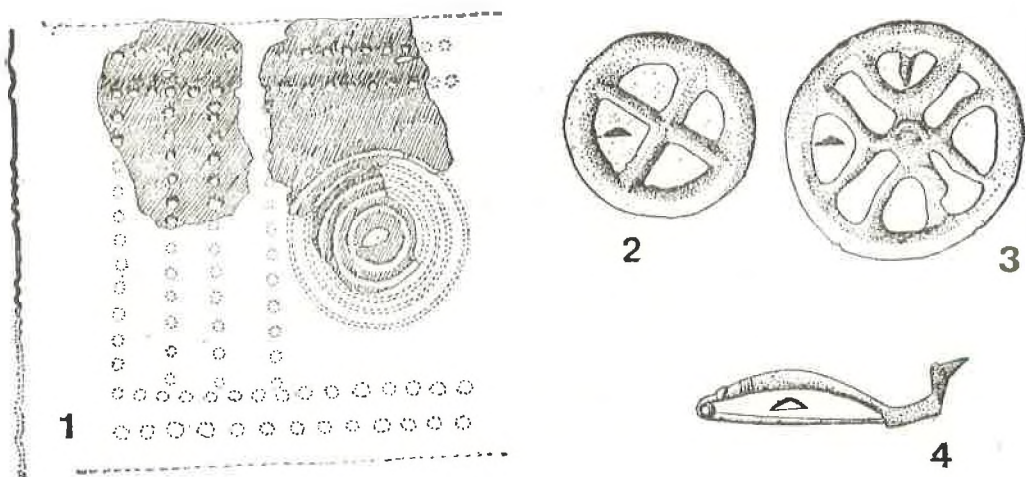
⁷² Usp. M. Nikolanci 1966 (1973); 1976, str. 273. i d., T. I, 3, II, III, 5; B. Čović 1983.

⁷³ M. Nikolanci 1966 (1973), T. XVI, 2; I. Marović — M. Nikolanci 1977, str. 6, 34; o metapontskim novcima u: Š. Batović, »Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture«, *Diadora*, 7, Zadar 1974, T. XX, XXIX, XL, karta raspr. 5; G. Gorini 1976, str. 67 i d.; A. Stipčević 1981, str. 139—140; i dr.

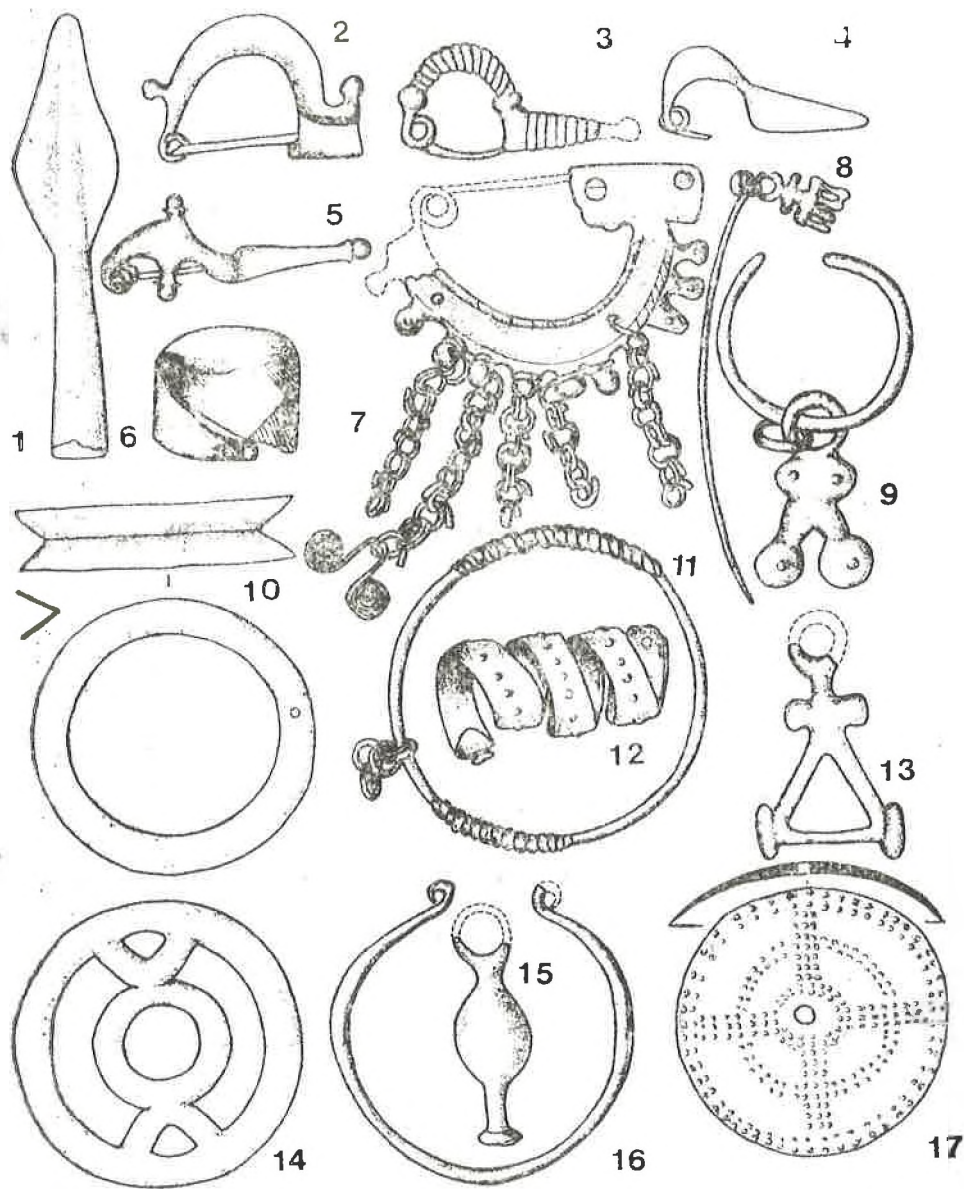
⁷⁴ P. Lusičar 1966, str. 32—33; i dr.

⁷⁵ M. Nikolanci 1959 (1963); I. Marović 1976; 1977, sl. 4; R. Vasić 1982, str. 5 i d.; O. H. Frey 1984, str. 40, karta raspr., sl. 4.

⁷⁶ Usp. sp. dj. u bilj. 43; usp. i F. Starè, *Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor*, Ljubljana 1975.

Sl. 6. Temeljni oblici IV faze dalmatske kulture, 5. st.: 1, 2. Viča Luka, 3—6. Otišić (po Marović — Nikolanci 1977, Marović 1984).

Sl. 7. Temeljni oblici IV faze dalmatske kulture, 5. st.: 1—4, 6—17. Crvenice (po Čović 1969), 5. Gorica (po Truhelka 1899).

Ovu fazu obilježavaju veoma jaki grčki utjecaji, mnogo jači nego ranije, naročito južnije od Cetine, kao i u južnoj Dalmaciji, što će se nastaviti sve do rimske prevlasti, a takav utjecaj u skladu je s prevlašću Grka i osnivanjem njihovih kolonija na Jadranu od 6 do 4. st. To je dijelom uvjetovano jačanjem ilirske plemenske organizacije i raslojavanjem društva, odnosno izdvajanjem vlastele. Grčki utjecaji većinom se očituju u uvozu i oponašanju grčkog oružja, osobito kaciga (sl. 8, br. 16) i koljenica (*knemida*), koje se nalaze od prostora ove grupe na jug i na sjeveroistok, do Makedonije, Srbije, Slavonije, Vojvodine i Rumunjske.⁷⁷ Mnogo se češće zatim uvozi keramika, naročito antička s crvenim likovnim ukrasom,⁷⁸ brončane posude, staklena zrna za ogrlice i dr. Pored toga su izrazite dvije vrste spona koje su se razvile pod grčkim utjecajem. To su prethodno razvijene lučne spona s četvrtastom ili pravokutnom nogom produženom u šiljak ili kuglicu (sl. 7, br. 2, sl. 8, br. 1—3, 5, 7, 12). Druga je vrsta, nazvana »tip Štrpci« ili »na šarnir«, s glavom u obliku palmete, s nogom pravokutnog oblika i s lukom pojačanim nizom zvjezdastih odebljanja (sl. 8, br. 6, 8, 11). Takve se spona nalaze na južnom dijelu ove skupine, kao i na cijelom jugoistočnom Balkanu pa do Slavonije i Vojvodine.⁷⁹

Produžuju se a i pojačavaju glasinački utjecaji. Osobito su izrazite lučne spona naroskana (narebrena) luka s trokutastom ili trapezastom nogom glasinačke vrste, koje su također nastale pod utjecajem sličnih grčkih spona (sl. 7, br. 3, 4, sl. 8, br. 9, 10).⁸⁰

Od ranijih proizvoda većina se nastavlja u ovoj fazi, kao željezna koplja i krivi noževi, razne brončane ukrasne igle, kalotaste vezice za pojas, spiralne spona, narukvice i privjesci, pracertosa spona i spona s dvije kuglice na luk, pa spona s četvrtastom nogom i glasinačke, zatim puce, toke i dr.

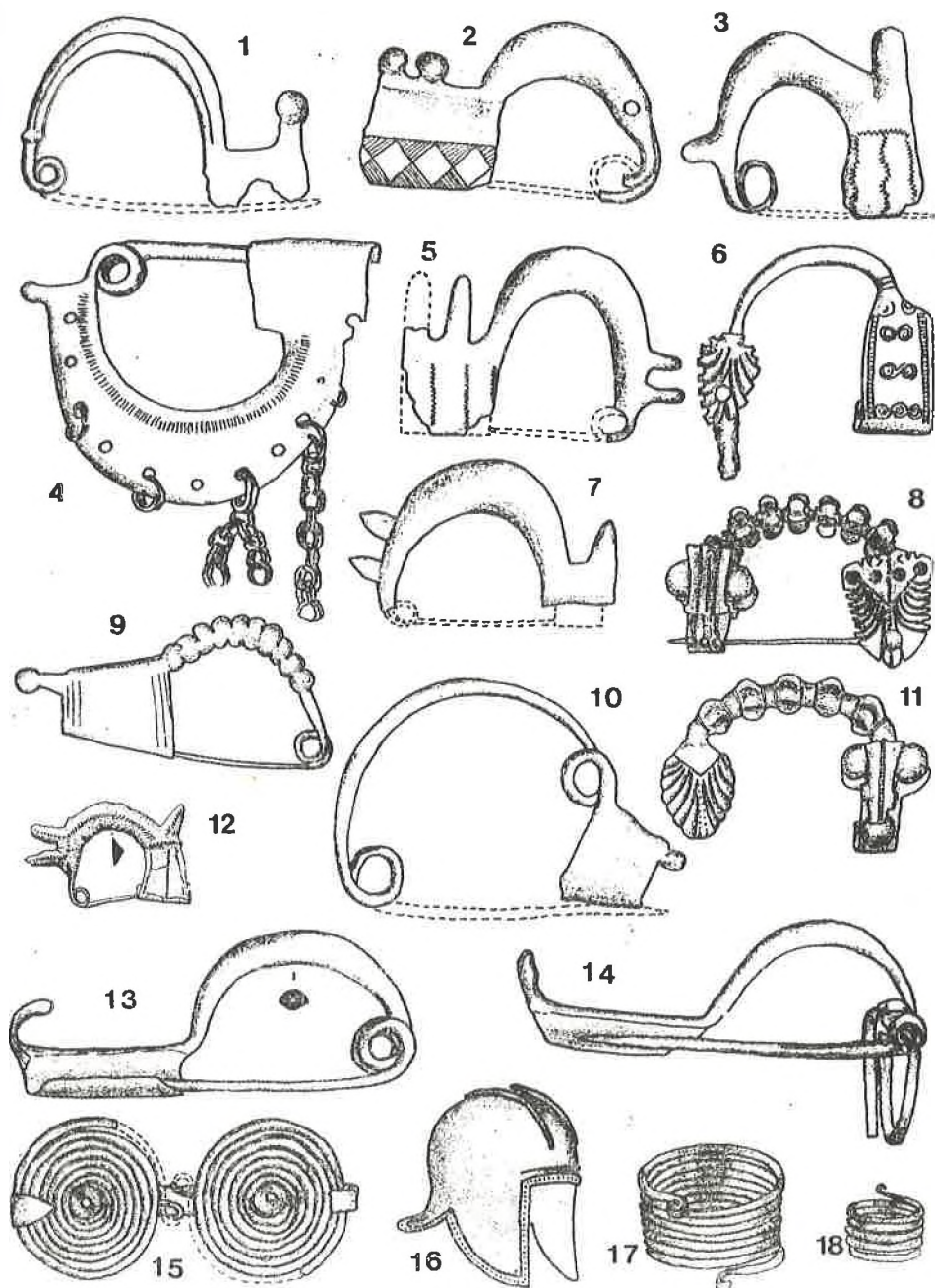
Od izrazitih novih domaćih predmeta ovu fazu obilježavaju mjesna inačica ranolatenoidnih spona, kasne spiralno-naočaraste spona, brončani pojasi, trokutasti privjesci, kružne vezice za pojas, naljepci s upisanim križem i štipaljke (sl. 6, br. 1—3, 6, sl. 8, br. 13, sl. 9, br. 11, 26).

⁷⁷ Usp. sp. dj. u bilj. 75; M. Parović-Pešikan, »Grčka mahajra i problem krivih mačeva«, *Godišnjak Centra za balk. ispit.*, XX, 18, Sarajevo 1982, str. 26, 35.

⁷⁸ Usp. sp. dj. u bilj. 40.

⁷⁹ Usp. M. Parović - Pešikan, »O karakteru grčkog materijala na Glasincu«, *Starinar*, XI, Beograd 1960, str. 29—30, 40—41, karta raspr. na sl. 11; P. Lisičar 1963; 1966; B. Čović 1969, sl. 4, br. 3.

⁸⁰ B. Čović 1964; 1969, sl. 4, br. 4, 5; Š. Batović 1966 (1973); B. Teržan, *Halštatske gomile iz Brusnic na Dolenjskem*, *Varia arch.* 1, Brežice 1974, str. 41—43, karta rasprostr. sl. 6.

Sl. 8. Temeljni oblici IV faze dalmatske kulture, 5. st.: 1, 3—6, 10, 14, 15—18. Gorica (po Truhelka 1899), 2. Gradac kod Posušja (po Čović 1976), 11, 13. Blato na Korčuli, 12. Otišić (po Marović 1984).

Sl. 9. Temeljni oblici IV faze dalmatske kulture, 5. st.: 1, 2, 4, 9, 24, 26. Viča Luka (po Marović — Nikolanci 1977, Vrsalović 1960), 6, 20, 21, 25, 28, 32. Crvenice (po Čović 1969), 7, 8, 11, 15, 17—19, 22, 23. Gorica (po Truhelka 1899).

Prema tome liburnski su utjecaji i veze s dalmatskom kulturom dosta slabiji nego ranije, iako su još značajni, naročito na sjevernom i obalnom dijelu srednje Dalmacije. Povezuju se po istim spiralnim sponama, privjescima i narukvicama, trokutastim privjescima, naljepcima s upisanim križem, pojasima, kružnim vezicama za pojas s upisanim križem, pracertosa i ranolatenoidnim sponama (sl. 6, br. 1—3, 6, sl. 8, br. 13—15, sl. 9, br. 26, 27), koje su vjerojatno i preuzeli od Liburna kod kojih su najbrojnije i vjerojatno se razvile u liburnskoj kulturi i raširile na okolna područja.⁸¹ U ovoj su fazi značajne i razlike između dviju kultura, pogotovo po uporabi kaciga i knemida, zatim spona pod grčkim utjecajem ili spona glasinačke vrste, pa po uvozu razne grčke robe, što sve nedostaje u liburnskoj kulturi, osim grčkih posuda.

Dalmatska se kultura sada još više približuje južnojadranskoj kulturi, ali većinom po istim grčkim i glasinačkim utjecajima.

V faza (4. do 1. st.)

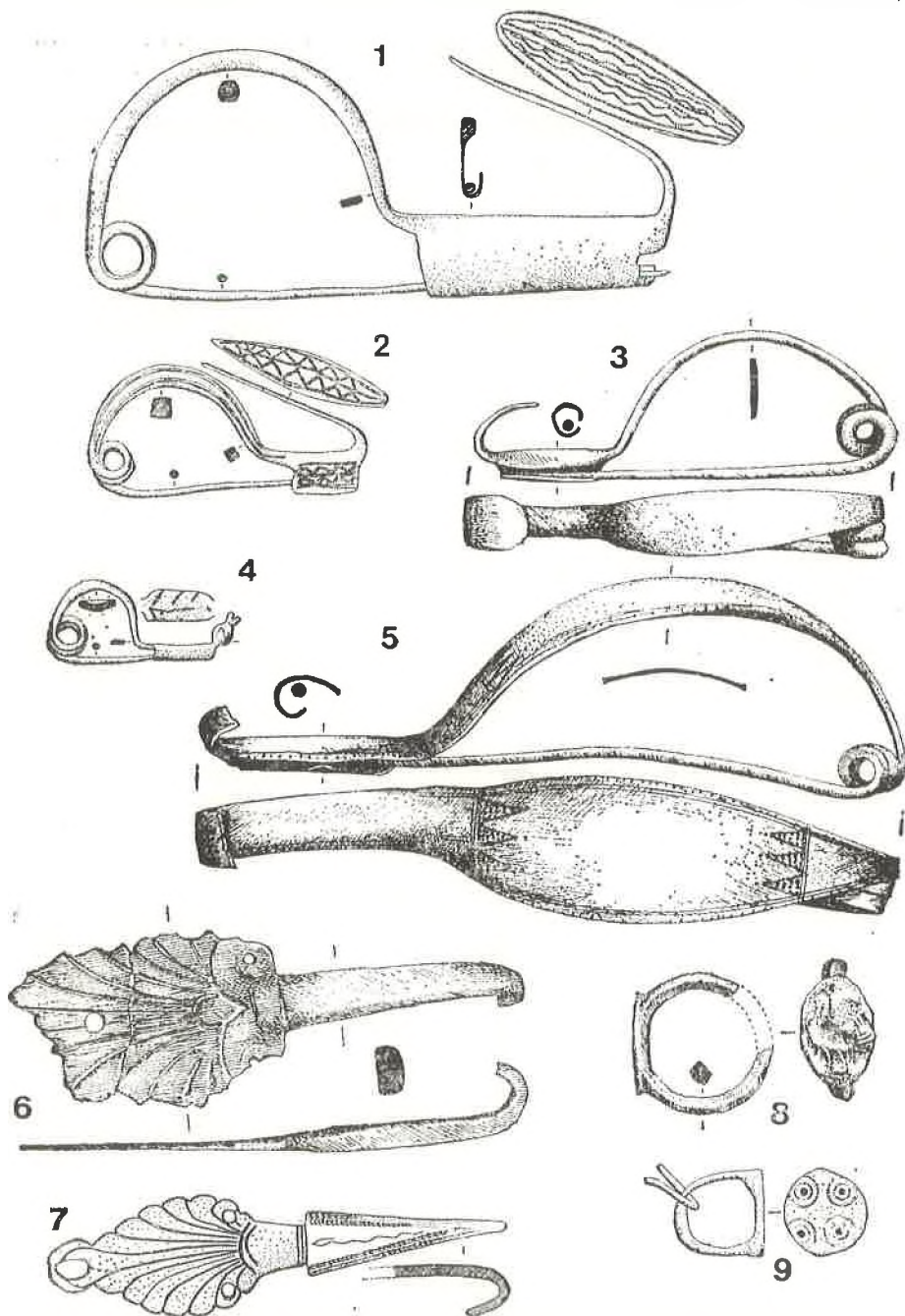
Ova faza, okvirno datirana od 4. do 1. st., označava razdoblje najizrazitijih stranih utjecaja, naročito nakon osnutka grčkih kolonija u srednjoj Dalmaciji u 4. st. Stvaranjem plemenskih saveza, prvenstveno radi otpora prodoru Rimljana, pa širenjem robno-novčanog gospodarstva i razmjene, helenistička kultura prodire u sve vidove života i kulture, kao u obrambeni sustav, način stanovanja, sahranjivanja pokojnika, nakit, keramiku i dr, što sve djeluje na promjenu običaja, gospodarstva, obrede i vjerovanja, i druge oblike života i kulture. Zato je ova faza zaostajanja i propadanja domaće kulture i gospodarstva, ili izumiranja posebnosti dalmatske kulture.

Najčešći je uvoz helenističke i apulske keramike gnathia tipa, pretežno posude (sl. 13, br. 1—12), ali i plastika i svjetiljke. Ista keramika oponašala se i u Issi. Samo u Visu nađeno je dosad oko 800 takvih posuda.⁸² Osim toga često se uvoze helenističke naušnice u obliku ljudskog ili životinjskog lika (sl. 12, br. 25—27), zatim brodolike naušnice, spone (broševi) (sl. 12, br. 9), staklena zrna za ogrlice (sl. 12, br. 4—8), narukvice, prstenje (sl. 10, br. 8), ukrasne igle, a ponekad i staklene geme (Viča Luka), kakve su pojedinačno poznate na liburnskom i japodskom području, slično kao na cijelom jugoistočnom Balkanu.⁸³ Mjestimično se širi i heleni-

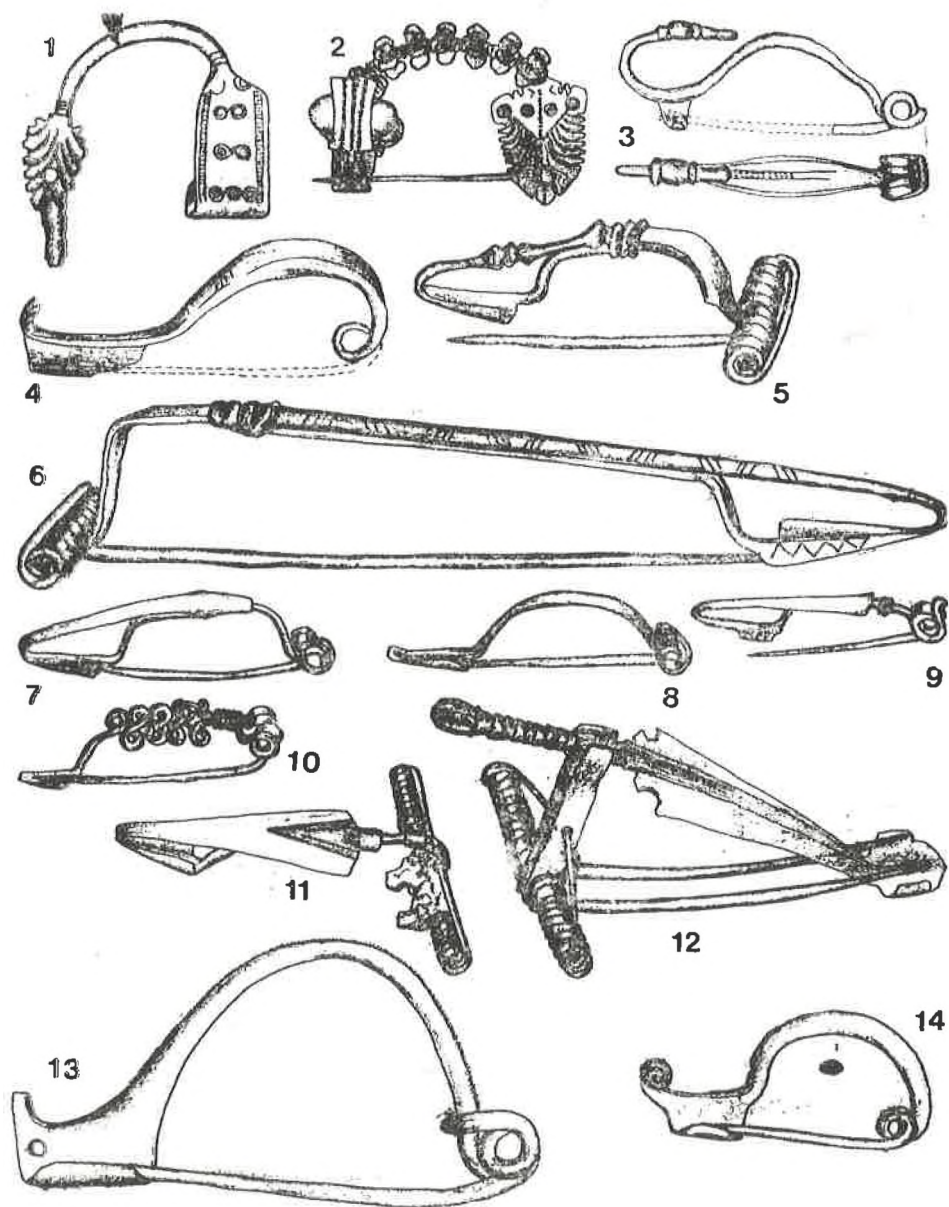
⁸¹ Usp. Š. Batović 1976, str. 69, karta raspr. 8, 9; Isti, »Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju«, *Diadora*, 6, Zadar 1973, str. 121 i d., karta raspr. 10; I. Marović 1977, sl. 2—11; 1984, sl. 23, br. 1, 7, 8, 11.

⁸² Usp. sp. dj. u bilj. 41.

⁸³ Č. Truhelka 1899; sl. 104—112, 121, 122; D. Rendić - Miočević 1957; P. Lisičar 1966, sl. 8; I. Marović — M. Nikolanci 1977;

Sl. 10. Temeljni oblici Va faze dalmatske kulture, 4. i 3. st.: 1, 2, 4, 7. Otišić (po Marović 1984), 3, 5, 6, 8. Viča Luka (po Marović — Nikolanci 1977).

Sl. 11. Temeljni oblici V faze dalmatske kulture, 4—1. st.: 1—3, 5—13. Gorica (po Truhelka 1899), 4. Solin (po Marović 1967), Blato na Korčuli.

stički oblik grobova s ispruženim pokojnicima, a ponegdje i upotreba nadgrobnih spomenika.

Isti utjecaji se opažaju na utvrđivanju pojedinih gradina bedemima od velikih klesanih kvadera (*megalita*), kao gradine Narona (Vid), Tor iznad Jelse na Hvaru, Škrip na Braču, jednako kao, u grčkim kolonijama *Issa*, *Pharos*, *Epetion*.⁸⁴

Zbog razvoja novčane razmjene često se nalaze razni novci, najčešće grčkih gradova i kolonija, zatim makedonskih i helenističkih vladara, sjevernoafrički, a od 3. st. i rimski. Svoje novce kovale su i grčke kolonije u srednjoj Dalmaciji, kao *Issa*, *Pharos*, a i pojedini ilirski gradovi, vladari ili dinasti i narodi, oponašajući grčke novce, kao *Gentios*, *Ballaios*, *Jonios*, *Daorsi*, *Labiati*, *Damastion* i dr., koji su u velikoj količini kolali na dalmatskom području i djelovali na širenje novčane razmjene.⁸⁵

Na području dalmatske kulture nađeni su novci najranije kovani krajem 6. st. To je novac grčke kolonije Kroton iz Velike Grčke (južna Italija), otkriven u Vičoj Luci na Braču. Novci iz južne Italije, naročito novci Sirakuze sa Sicilije nalaze se češće u srednjoj Dalmaciji tek u 4. i 3. st., što je vezano uz osnivanje sirakuških kolonija i dominaciju na Jadranu. Tada počinju kovati svoje novce i grčke kolonije na ovom području (*Issa* i *Pharos*), kao i pojedini domaći dinasti (*Jonios*) (npr. u ostavama iz Hvara, Starigrada, Vrbanja i Škudljivca), (sl. 12, br. 17—21),^{86a} a šire se i novci drugih kovnica izvan ovog područja, naročito Dirrhachija i Apollonije s područja Albanije, nađeni i u više ostava (G. Humac na Braču, Solin, Duvno, Ljubuški).⁸⁶ Zato se tada naglo širi trgovina i uvoz, pa novčana razmjena. Rimski se novci češće nalaze tek u toku 1. st., posebno u ostavama nađenim u Ljubuškom, Čitluku, Gajinama kod Sućurca, Livnu, Bastasima i Tribiću kod Livna, Solinu, Zasioku kod Sinja, Kaštel Sućurcu, Dračevici i Gornjem Humcu na Braču, iz vremena borbi Rimljana s Dalmatima.⁸⁷ Ipak novčana razmjena nije prevladala na dalmatskom području sve do rimske prevlasti i uglavnom se zadržala samo uz obalu, iako su Dalmati imali veze s grčkim

M. Nikolanci 1976, str. 276 i d., T. III, 6, 7; usp. Š. Batović, »Ostava iz Jagodnje Gornje...«, 1974, T. XXIII; R. Drechsler - Bižić, »Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju«, *Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu*, III, II, Zagreb 1961, T. XXXIV, 3; i dr.

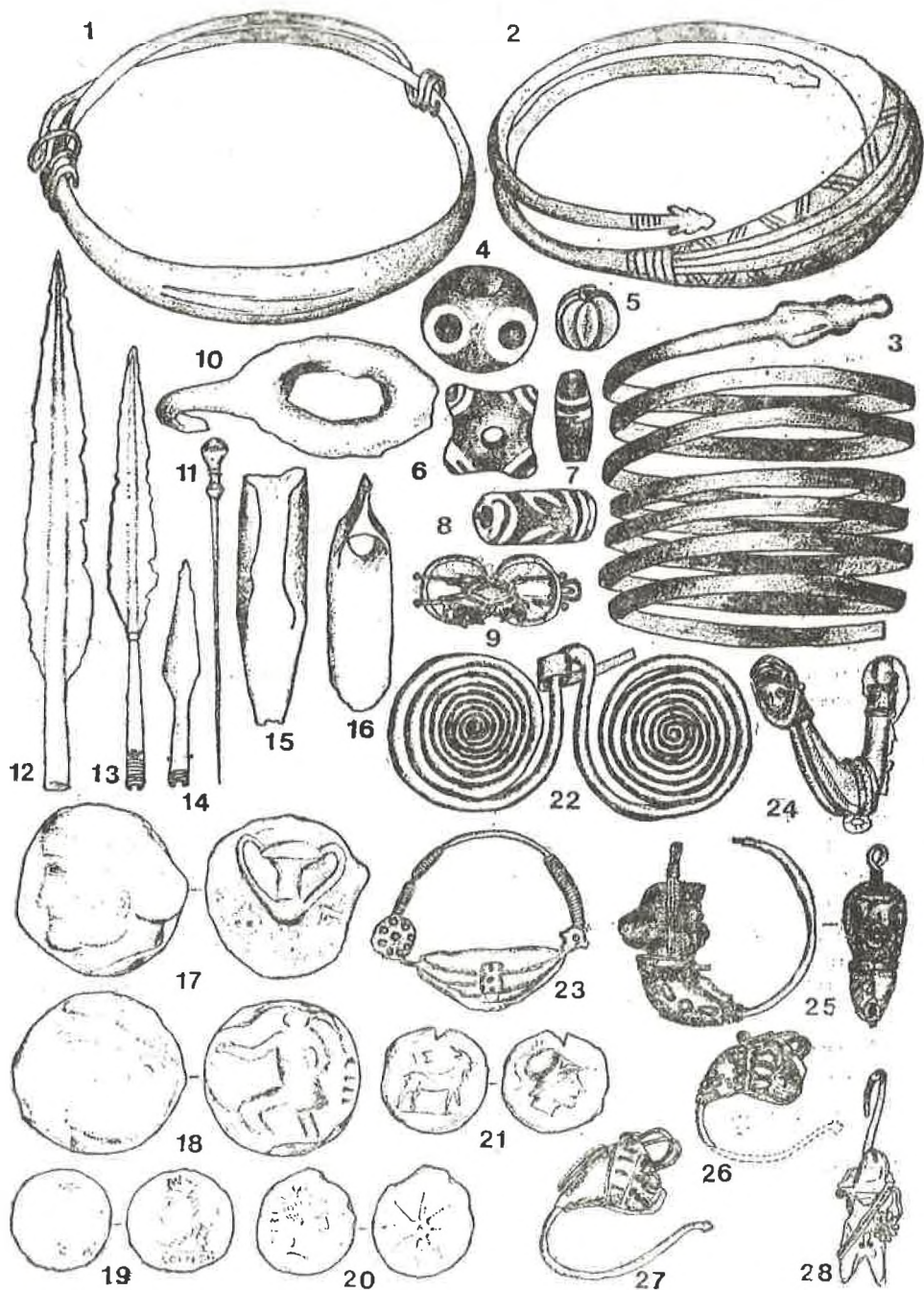
⁸⁴ Usp. sp. dj. u bilj. 11; A. Faber 1976; 1983; i dr.

⁸⁵ Usp. u popisu literature navedena djela D. Rendić - Miočevića, J. Brunšmida, Š. Ljubića, D. Savo, W. Kubitscheka, G. Novaka, P. Lisičara, I. Marovića, Z. Dukat, I. Mirnika, i dr.

^{86a} W. Kubitschek 1897; I. Marović 1976a, str. 234—243; Z. Dukat — I. Mirnik 1976, str. 181 i d.; I. Mirnik 1981.

⁸⁶ Usp. K. Patsch 1896; 1902; I. Mirnik 1979; 1981; i dr.

⁸⁷ Usp. M. Crawford 1969; Z. Dukat — I. Mirnik 1976; I. Mirnik 1981; i dr.

Sl. 12. Temeljni oblici V faze dalmatske kulture, 4. do 1. st.: 1, 4—7, 9, 25—27. Gorica (po Truhelka 1899), 2, 16. Vir kod Posušja (po Marić 1962), 18, 24. nepoznato nalazište (po Rendić-Miočević 1953), 28. Solin (po Marović 1967).

gradovima, zbog društvene i gospodarske nerazvijenosti. To posebno potvrđuje grčki zemljopisac Strabon iz 1. st. kad o Dalmatima kaže: »Osobitost njihova u odnosu na druge stanovnike na toj obali jest i to, da se ne služe kovanim novcem, a to im je zajedničko svojstvo s drugim barbarima.«

Pojedine su predmete izrađivali po uzoru na helenističke, kao narukvice, naušnice i prstenje (sl. 10, br. 9, sl. 12, br. 1, 23, 24).

Osim toga, nanovo se javlja niz drugih proizvoda, kao željezno ralo, motike, šuplje sjekire, srpovi, škare, osti i dr. (sl. 12, br. 15, 16), osobito u ostavama iz Kijeva i Obrovca,⁸⁸ što je dijelom uvezeno iz Italije, a dijelom možda keltski utjecaj, jer su Kelti, nakon seobe i naseljenja uzduž Save i Dunava u 4. st., utjecali na razvoj kulture na širokim područjima, pa i prema Jadranu, ili iz sjeverne Italije. Na ovom području nalaze se pojedinačno i keltski novci, ranolatenške, srednjolatenške i kasnolatenške spona (sl. 11, br. 3, 5-9), od kojih su neke keltske vrste, a neke inačice su mjesna preradba keltskih uzora. Od njih je posebno izrazita mjesna inačica tzv. strelastih ili kopljastih spona s dvije igle (sl. 11, br. 9, 11, 12), kakve su raširene od južnog dijela ove kulture do Makedonije i Albanije.⁸⁹ One su se vjerojatno razvile na dalmatskom području iz ranolatenoidnih spona. Isto tako ponekad se nalazi jedna inačica kasnolatenških spona s certosoidnim svojstvima koje imaju širu rasprostranjenost (sl. 11, br. 13).

Ipak na ovom području nema zatvorenih keltskih nalaza koji bi svjedočili o njihovoj prisustvu, niti o tome ima drugih dokaza pa su se njihovi utjecaji najvjerojatnije prenosili trgovinom i razmjenom.

Iz prethodne faze nastavlja se uporaba niza proizvoda, kao spona vrste Štrpci, ranolatenoidnih spona, željeznih kopalja, spiralnih privjesaka, puca, zrna jantara i stakla i dr. Ipak je nestala velika količina domaćih proizvoda pa kultura pruža znatno različitu sliku nego ranije.

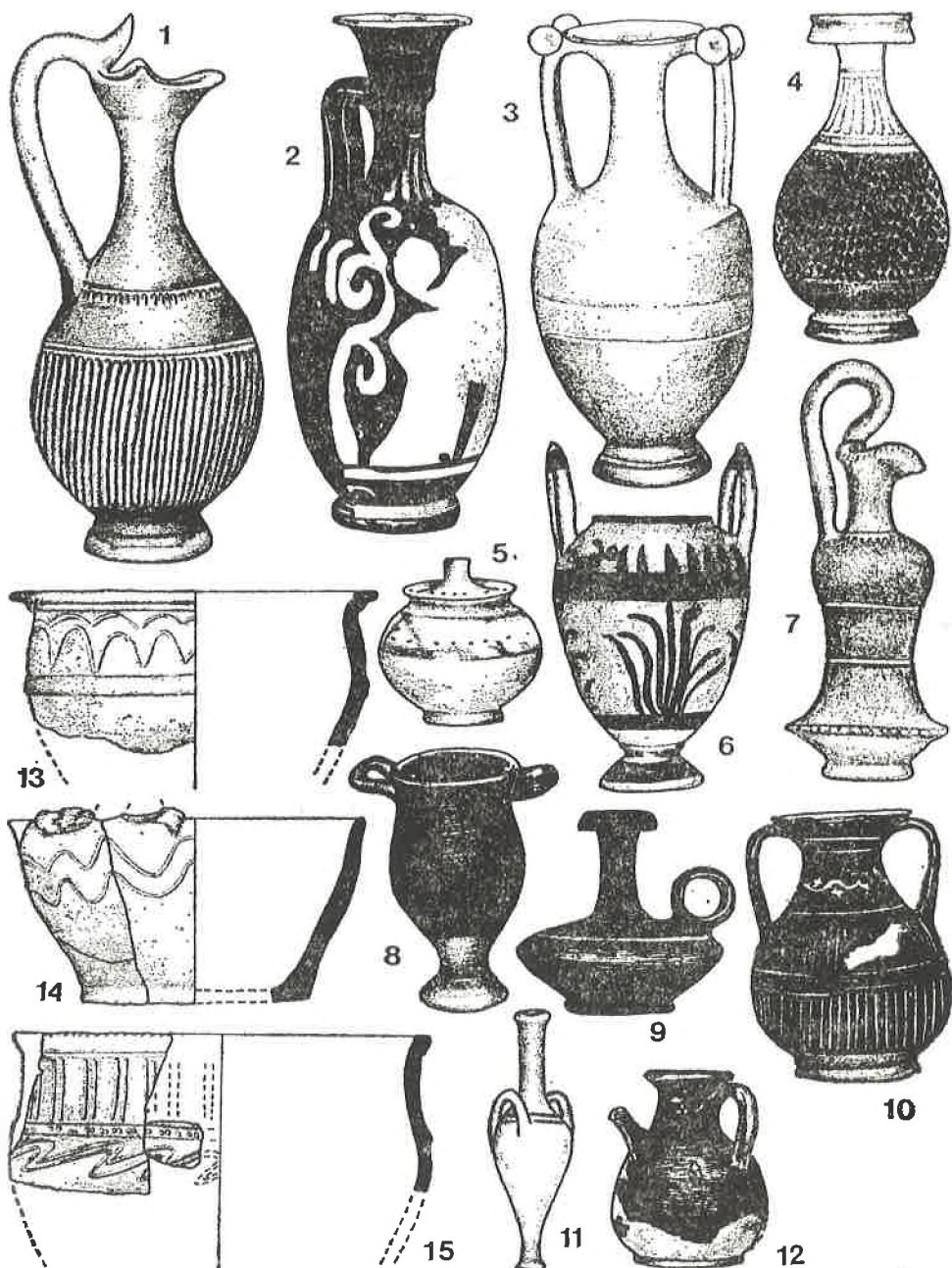
U domaćoj keramici ove faze izraziti su ukrasni motivi reljefne valovnice na stožastim posudama, slično kao i u liburnskoj kulturi. U Visu su otkrivene dvije lončarske peći u kojima se našla keramika koja oponaša uvezenu apulsku gnathia i helenističke vrste, što je dokaz da se ona tu proizvodila.⁹⁰

Medu najznačajnijim su nalazištima ove faze Gorica, Otišić, Zasiok, Viča Luka, Vir kod Posušja, Vis (*Issa*), Starigrad na Hvaru (*Pharos*), Dragovija kod Narone, Obrovac na Cetini, Kijevo i dr.

⁸⁸ A. Milošević 1980; 1984 (1983).

⁸⁹ Č. Truhelka 1899, sl. 34-38, 115; P. L*sičar 1966, str. 34-36; R. Vasić 1975; i dr.

⁹⁰ Usp. sp. dj. u bilj. 42.

Sl. 13. Temeljni oblici V faze dalmatske kulture, 4. do 1. st.: 2, 4, 5, 7, 9, 11, 12. Vis (po Abramić 1949, Rapanić 1967), 6, 10. Stari Grad na Hvaru (po Smirich — Bersa — Abramić 1913), 13—15. Danilo (po Korošec).

Zasad nije moguće sasvim pouzdano podijeliti ovu fazu dalmatske kulture na dva razvojna stupnja, kako je to jasno ustanovljeno u liburnskoj kulturi, premda za to postoji niz dokaza, jer nema dovoljno zatvorenih cjelina.

U raniji stupanj Va (4. i 3. st.) mogu se svrstati: lončarski proizvodi gnathia vrste, uvezene kasne posude s crvenim likovnim ukrasom, staklene game, različiti helenistički proizvodi, ranolatenoidne i kasno certosoidne sponne, razni novci iz 4. i 3. st., vezice za pojas u obliku palma lista, prstenje s kružnim proširenjem ili s krunom, pojedini oblici domaćeg lončarstva i dr (sl. 10, sl. 11, br. 1, 2, 4, 13, 14, sl. 13, br. 1, 2, 6, 10 i dr.).⁹¹

Među kasnijim proizvodima iz Vb faze (2. i 1. st.) su: srednjolatenke i kasnolatenke sponne, strelaste sponne, kasnocertosoidne i ranorimske sponne, razni novci, osobito rimski, helenističke posude s reljefnim ukrasom, posude gnathia vrste proizvedene u Issi, južnoitalske posude, amfore i drugi oblici, niz oblika željeznog alata i oružja itd. (sl. 11, br. 5—12, sl. 12, br. 9, 23—27 i dr.).⁹²

Po tome svakako i na dalmatskom području treba računati s dva odvojena stupnja. To potvrđuju i rimski utjecaji koji se vezuju uz mlađi stupanj. Na takvu podjelu naročito ukazuje grob iz Vira kod Posušja i ostave iz Gorice, Obrovca i Kijeva koje sadrže izrazite predmete posljednjeg stupnja, osim helenističkih naušnica i broševa, više inačica srednjolatenkih i kasnolatenkih fibula, kao i narukvice rimske vrste (sl. 12, br. 1), kakve se u grobovima u Gostilju kod Skadarskog jezera nalaze s novcima 2. i 1. st.⁹³ Neke fibule, naročito s lukom od niza osmica (sl. 11, br. 10), vrlo su slične fibulama japodske kulture odakle su se vjerojatno raširile na dalmatsko područje.⁹⁴

Po svemu se opaža da je domaća proizvodnja u zadnjoj fazi dalmatske kulture dosta slaba i zadržala se uglavnom na proizvodnji keramike i na uporabi ranijih oblika oružja. Većina ostalih

⁹¹ Usp. npr. I. Marović 1960 (1967), sl. 9; 1977, sl. 14, 15; 1980, sl. 7, br. 1—7, 9, 10; 1984, sl. 23, br. 2, 6, 9, 10, 12, 14; M. Nikolanci 1976, str. 276, T. III, 6, 7; B. Kirigin 1983; 1984 (1983); i dr.

⁹² Usp. npr. I. Marović 1960 (1967), sl. 10; B. Kirigin 1983; 1984 (1983); A. Milošević 1980; 1984 (1983); i dr.

⁹³ Č. Truhelka 1899, str. 389—395, sl. 104—122; Z. Marić 1962; A. Milošević 1984 (1983), str. 68, sl. 19, 78; usp. Đ. Basler, »Nekropola na Velim ledinama u Gostilju«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, n. s. XXIV, Sarajevo 1969, T. VII, 28, XVII, 79, XVIII, 90.

⁹⁴ Č. Truhelka 1899, sl. 116, 120; usp. Z. Marić, Japodske nekropole u dolini Une, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu* n. s. XXIII, Sarajevo 1968, T. IV, 15, VIII, 18; F. Lo Schiavo, *Il gruppo liburnico-japodico*, Roma 1970, T. XXXV, 3; i dr.; osobito u: V. Vejvoda, Japodske dvokrake igle, *Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu*, III, II, 1961, T. I, 4.

proizvoda se uvozila, ili je nastala pod stranim utjecajem, kao nakit i metalni dijelovi odjeće, novci, luksuzna keramika i dr. Nisu posebno izrazite ni strane preradbe, osim spona i novaca. U tom smislu je dalmatska kultura u posljednjoj fazi slična južnojadranskoj i mnogo manje samostalna i izrazita od liburnske kulture. Osim uvoza istih stranih proizvoda i utjecaja, veze dalmatske i liburnske kulture u ovoj fazi vrlo su slabe. Očituju se samo u ponekim proizvodima, kao u uporabi iste vrste mjesnih ranolatenoidnih spona.

Zaključna razmatranja

Povrh izvjesne zemljopisne, a dijelom i kulturne podvojenosti, opazaju se općenito posebna i ujednačena svojstva i razvoj dalmatske kulturne skupine, iako taj razvoj nije naročito samostalan

Svojstva dalmatske kulture određena su u osnovi njenom rasprostranjenošću između Krke i Neretve, Jadrana i lanaca planina do unutrašnjosti. Te prirodne granice omogućavale su njene uže veze sa susjednim područjima, naročito prema unutrašnjosti, i uvjetovale njenu zatvorenost, po tome i njena posebna svojstva. Posebnu ulogu od zemljopisnih imala su dva činitelja, to je morska obala i tok rijeke Neretve koji su omogućavali lak i gust promet morem. a Neretva s Bosnom, što su i osnovne prometnice, naročito s pozadinom još od mlađega kamenog doba. Jadran je omogućio liburnsku prevlast i kolonizaciju, kao i široku pomorsku trgovinu, osnivanjem grčkih kolonija i uvoz iz Grčke i Italije. Tokom Neretve kretala se trgovina s Jadrana do Bosne i Panonske nizine i obratno, na dalmatsko područje tim je putem naročito dolazila roba iz glasinacke kulture u istočnoj Bosni. Određeni udio imala je i rijeka Cetina kao mjesna prometnica, a i kao izvjesna poprečna brana koja je odvajala zapadni trokutasti dio ovog područja koji je zemljopisno povezan s Liburnijom mnogo uže od ostalog prostora, pa je to jedan od glavnih razloga i mnogo većeg kulturnog jedinstva toga dijela s liburnskim područjem, još od vremena balkanskih seoba, ako u tome neki udio nije imao i srodniji živalj toga prostora. U tom smislu dalmatsko područje dijeli se kulturno-zemljopisno na tri dijela: 1. zapadni, do rijeke Cetine, u kojemu su prevladavali liburnski utjecaji, 2. južni, od Cetine do Neretve, izložen izrazitijim grčko-glasinackim utjecajima i 3. unutrašnji planinski prostor samostalnih svojstava, dosta odijeljen i lišen tih utjecaja

Drugi je osnovni činilac u razvoju ove kulture kulturnopovijesni. Važan udio u tome imali su domaće nasljedstvo i utjecaji kulture groblja sa žarama, zatim sudjelovanje ovog prostora u balkanskim seobama, s kojeg su se elementi širili na jugoistok, a ne preko Jadrana, pa je ovaj prostor malo sudjelovao u događajima

na Jadranu na kojem su prevladavali Liburni, što im je omogućilo da kontroliraju i dalmatsku obalu. Otuda slab udio Dalmata u trgovini na Jadranu, kao i obratno u preuzimanju kulturnih i gospodarskih tekovina, pa veliko i dugo zaostajanje dalmatske kulture. K tome treba dodati svakako dvostruko djelovanje društveno-gospodarskog sustava kod Dalmata, koji je zbog svega toga ostao gotovo kroz čitavo željezno doba nerazvijen i nepromijenjen, naročito u planinskom dijelu, i zadržao stare rodovske odnose sa zatvorenim gospodarstvom po užim prostorima, bez društvene podvojenosti, sa stočarstvom kao osnovom života.

To su i temeljni činitelji u oblikovanju dalmatske kulture.

Trgovina ili razmjena po tome je imala u dalmatskoj mnogo manju važnost nego u liburnskoj kulturi. Najširu razmjenu imali su Dalmati s Liburnima, naročito od 9. do 6. st., kad su liburnski utjecaji prevladavali. Liburnski su elementi dosta snažni i od 6. do 4. st., iako se tada uz liburnsku na obalnom pojasu uvozi ponešto grčke i italske robe, a na južnom dijelu glasinacki proizvodi koji dosta utječu na dalmatsku kulturu. Od 4. st. prevladava helenistička roba i utjecaji. U razmjeni s Dalmatima glavni udio imali su Liburni, a u mlađem razdoblju i na obalnom pojasu i Grci.

Stočarstvo, a na većim poljima i zemljoradnja bili su osnovne grane gospodarstva, dok su trgovina, obrt, a na obali i pomorstvo, imali manje značenje na dalmatskom području. Posebno je interesantno da su u sojeničkom naselju u Otoku kod Sinja otkriveni ostaci grožđa, što je dokaz da su Dalmati poznavali vinovu lozu.⁹⁵ Glavne su domaće životinje bile ovce i koze.

Dalmatska kultura imala je najveće sličnosti s liburnskom kulturom, naročito do 4. st., a posebno obalni pojas i zapadni dio dalmatskog prostora. Zbog posebnosti u društveno-gospodarskim odnosima i kulturnom razvoju, među njima postoje i neke značajne razlike, kao mnogo manji italski utjecaj i uvoz iz Italije do 4. st., a posebno nedostatak apulske keramike s geometrijskim ukrasom, zatim bogatiji uvoz grčke robe i snažniji grčki utjecaji, kao i osnutak grčkih kolonija u srednjoj Dalmaciji, zatim izrazitiji glasinacki utjecaji u 6. i 5. st., kao i mnogo slabiji, sporiji i manje samostalan razvoj dalmatske kulture, pa njeno općenito veće siromaštvo, osim u grčkim središtima. Novčana razmjena na dalmatskom području širi se u 4. i 3. st., ranije nego sjevernije; novci se nalaze u mnogo većem broju i javljaju se, uz strane, i domaće kovnice, grčkih kolonija ili domaćih gradova i dinasta. Ipak, osim uz obalu, ni na dalmatskom prostoru do Rimljana nije prevladavala novčana razmjena.

⁹⁵ M. Zaninović 1976a.

Obalni pojas srednje Dalmacije imao je, čini se, poseban razvoj i bogatiji od dalmatske pozadine, s obzirom na bogatiju i različitiju kulturu, snažnije liburnske, grčke i italske utjecaje i dr., što govori o posebnom položaju toga kraja, vjerojatno liburnske a kasnije grčke kolonizacije i prevlasti. To potvrđuju borbe Liburna s Greima, česte vijesti o spuštanju Dalmata iz unutrašnjosti na obalu i osvajanje obale u zadnjim stoljećima.

Obredi i vjerovanja, osim sahranjivanja pokojnika, slabo su poznati. Neke podatke pružaju ostaci i predaje iz rimskoga doba. Tako se nagađa da je, zbog posebno čestih žrtvenika posvećenih domaćem božanstvu Silvanu-Aegipanu i Dijani na području Dalmata, obožavanje tih božanstava pastira, šume, stoke, lova i uopće raslinja i plodnosti bilo ovdje rašireno i u predrimsko doba i da su to bila glavna dalmatska božanstva.⁹⁶ Građevina s tri prostorije otkrivena u Gorici s mnogo ljudskih kostiju i raznih predmeta vjerojatno predstavlja neku obrednu građevinu, možda u vezi s ratnicima i ratovima, ali to nije dovoljno jasno. Ima i drugih tragova vjerovanja u predrimsko doba. I na dalmatskom području često se nalaze znakovi sunca, kao vezice za pojas i naljepci s upisanim križem — svastikom (sl. 4, br. 3, 15; sl. 6, br. 2, 3; sl. 9, br. 30, 32), a možda slično značenje imaju spiralne spone i privjesci, što je svakako vezano uz obožavanje sunca, slično kao i kod Liburna, a i drugih naroda, ili znak sunca obilježava pokojnike, kao na spomenicima iz Sinja.⁹⁷ U dalmatskoj kulturi, kao u grobovima u Crvenicama, nalaze se stilizirani plošni privjesci u obliku ljudskog lika (sl. 7, br. 8, 9, 13), kakvi su dosta brojni u japodskoj, a ponekad se nalaze i u liburnskoj kulturi, koji po pojedinim svojstvima na širim područjima označuju božanstvo plodnosti, rađanja.⁹⁸ Dvostruki ili trostruki brončani likovi konja, slični oblikom liburnskim privjescima s dvije ptičje glave, a sadržajno japodskim pektoralima, vjerojatno su također vezani uz obožavanje sunca ili »sunčana kola«.⁹⁹ U grčkim kolonijama, a pod grčkim utjecajem ponekad i izvan njih, rašireni su na ovom području i razni oblici grčkih vjerovanja.

⁹⁶ D. Rendić-Miočević 1955; A. Rendić-Miočević 1982, A. Benac 1985, str. 205; B. Čović 1976, str. 255—257.

⁹⁷ Usp. npr. M. Much 1888, sl. 2, 3; B. Čović 1969, sl. 8, br. 8; I. Marović 1971, sl. 2, br. 3; 1977, sl. 13; 1984, sl. 23, br. 7, 8; B. Gabričević 1983.

⁹⁸ B. Čović 1969, str. 35, sl. 7, br. 6, sl. 11, br. 3, 4; A. Stipčević 1981, T. XXIV, 7, XXVII, 3; usp. Š. Batović, *Nakti...*, 1981, sl. 16, br. 8; R. Drechsler-Bižić, »Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca«, *Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu*, 3, VI—VII, Zagreb 1972—73, T. X, 4; F. Lo Schiavo, sp. dj. u bilj. 94. T. XI, 2, 3, XV, 9, 14, XXXVIII, 7, 8, 34.

⁹⁹ A. Stipčević 1981, T. XXI, 3, 4, 6.

Umjetnički izraz u dalmatskoj kulturi ograničen je najčešće na geometrijski ukras na metalnim predmetima u tehnici urezivanja i iskucavanja i na keramici u tehnici urezivanja, brazdanja, uboda, otiska prsta ili u reljefu, motivima crta, krugova, trokuta, valovnica, obruča, jelove grančice, rebara, nizova i sl. Likovni ukras ili plastika javljaju se iznimno u 8. st., kao niz urezanih jako stiliziranih likova jelena na jednoj toki iz Krehina Graca (sl. 3, br. 1),¹⁰⁰ a češće tek od 6. st. pod grčkim utjecajem, najčešće na uvezenoj grčkoj i apulskoj slikanoj keramici, najprije na korintskim i atičkim posudama s crnim likovima u 6. i na atičkoj s crvenim likovima u 5. st., a kasnije još češće na helenističkoj i apulskoj keramici od 4. do 1. st. Puna primijenjena ili samostalna plastika također je pretežno uvezena iz Grčke i Italije. Krupna brončana ili kamena plastika isključivo je uvezena i rijetko se nalazi. Sitna je plastika mnogo češća, naročito od 4. do 1. st., i većinom nađena u grčkim kolonijama ili u nalazištima pod helenističkim utjecajem. Najčešća je u Issi, gdje se i proizvodila keramička plastika. U tome se dalmatsko područje dosta razlikuje od liburnske, a naročito od istarske kulture.

Plastika se dijeli na životinjsku i ljudsku. Po načinu uporabe i oblicima dijeli se na dijelove posuda, privjeske, spone, naušnice, vezice za pojas, narukvice, kadionike, geme i samostalne likove. Većina je izrađena od keramike, bronce i srebra, a manja količina iz zlata i dvije geme od stakla. Stilski i sadržajno razlikuju se dva razdoblja, jedno u 6. i 5. st., s domaćim koncepcijama, etrurskim i grčkim importom, drugo od 4. do 1. st. u helenističkom duhu.

U starijem razdoblju domaća je plastika rijetka, stilizirana, plošna ili plastično izrađena u kalupu, kao privjesci u obliku likova »adoranta« iz Crvenica (sl. 7, br. 8, 9, 13) i Gorice, ili u obliku dvostrukih i trostrukih konja iz Gorice, sličnih japodskim pektorlima, kao i likovi konja (sl. 9, br. 12), pa certosoidna spona sa životinjskom glavom na kraju noge iz Otišća (sl. 6, br. 4).¹⁰¹ Od uvezene plastike poznate su grčke brončane posude i kadionik s likom grifona, čovjekolika plastika od kamena i keramike, narukvica s lavljim glavama i etruščanska brončana figura gozbenika, većinom iz Visa, zatim iz Solina i Vranjica. Jedan ženski lik božanstva plodnosti ili ljubavi potječe iz Studenaca kod Ljubuškog, a jedan iz Sovića kod Gruda.¹⁰²

¹⁰⁰ B. Čović 1971, T. V, 2; 1976, str. 259—260, sl. 144; 1984, str. 19, T. III, 8; A. Stipčević 1981, str. 22, T. VIII, 1.

¹⁰¹ Usp. sp. dj. u bilj. 99; B. Čović 1969, sl. 7, br. 6, sl. 11, br. 3, 4; I. Marović 1984, sl. 23, br. 11; C. Truhelka 1899, sl. 80, 81.

¹⁰² M. Nikolanci 1966 (1973), str. 89 i d., sl. 1, 3, T. XI—XIII, XV, XVI; B. Čović 1976, str. 265, sl. 153, 152; 1983, str. 151—152, T. XXXV, 24, 25.

U mlađem razdoblju, od 4. do 1. st., ima samo nekoliko likova s ranijim predajama, kao spiralne naušnice i narukvice, koje završavaju zmijskom glavom iz Vira kod Posušja (sl. 12, br. 2, 3), izradene pod helenističkim utjecajem.¹⁰³ Neke su ranolatenske fibule sa zmijskom glavom na kraju noge pod keltskim utjecajem (sl. 11, br. 3), kao i domaće tzv. kopljaste spone nastale po uzoru na ranolatenske s glavom na vrhu luka.¹⁰⁴ Ostalo su sve zbiljskiji likovi izradeni u keramici i drugim materijalima, u kalupu, iskucavanjem i drugim tehnikama u helenističkim radionicama, najčešće iz Isse (Visa), zatim iz Pharosa, Salone, Vira i nakit iz Gorice (najčešće ljudski i životinjski likovi), zatim naušnice, prstenje (sl. 10, br. 8, sl. 12, br. 24—28), pa dvije staklene geme iz Viče Luke, slične kao u Liburna i Japoda.¹⁰⁵

Dalmatska kultura, usprkos skromnom domaćem i mjesnom razvoju a snažnim stranim utjecajima, kroz cijelo željezno doba razvijala je i sačuvala pojedine mjesne posebnosti, iako mnogo manje nego susjedni Liburni, ili pojedine druge kulture.

Pojedina svojstva dalmatske kulture željeznoga doba, kao i na ostalom ilirskom prostoru, prenose se kasnije u rimsko doba, a neka traju do danas, čvrsto ugrađena u našu narodnu kulturu kao njeni temeljni i sastavni dijelovi: od imena Dalmacije, položaja i naziva brojnih naselja, mjesta i predjela, načina građenja i oblika kuća, mnogih svojstava stočarstva, ratarstva, ribolova, brodarstva, nošnje, niza alata, kao motika, ralo, žrvanj, sjekire, noževi, britve, srp, otka, peke i druga svojstva i način izrade zemljanih proizvoda, raznih oblika nakita i ukrašavanja, do mnogih vjerovanja, gatanja, raznih magijskih obreda i drugih pojava. Time su Dalmati, kao i druge ilirske zajednice, imali vrlo značajan udio u postanku hrvatske kulture ovoga kraja, kao i cijele naše današnje kulture.¹⁰⁶

¹⁰³ Z. Marić 1962, str. 70, T. III, 19, 20; A. Stipčević 1981, T. XVII, 8, XVIII, 9.

¹⁰⁴ Č. Truhelka 1899, str. 19, sl. 22, 23, 38; I. Marović 1960 (1967), sl. 9, br. 4; A. Stipčević 1981, str. 51—52, T. XVIII, 4, 5, 8, 12.

¹⁰⁵ Č. Truhelka 1899, sl. 104—110; M. Abramčić 1949, T. VI; Đ. Rendić - Miočević 1957; I. Marović 1960 (1967), sl. 10, br. 6; 1977, T. IX, 2, 3; M. Njokolanci 1976, T. III, 6, 7; B. Čović 1976, str. 265, sl. 151; N. Cambi — B. Klirigin 1981, T. XVIII.

¹⁰⁶ Usp. sumaran osvrt na kulturne prežitke u: Š. Batović — O. Ožarić 1969; ili o nekim vjerskim naslagama u: B. Gabričević 1983; i dr.

VAŽNIJA LITERATURA O DALMATSKOJ KULTURI

- Abramić M., »Grčki natpisi iz Solina«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.* XLVII—XLVIII, Split 1924—25.
- Abramić M., »Ein neues Kairos-Relief«, *Österr. Jahreshefte*, XXVI, Wien 1930.
- Abramić M., »Novi reljef božanstva Kairos iz Trogina«, *Vjesnik za arh. i hist dalm.*, L, Split 1932.
- Abramić M., »O predstavama Ilira na antiknim spomenicima«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, XXII, Ljubljana 1937.
- Abramić M., »Arheološka istraživanja grčke kolonije Isa na otoku Visu«, *Ljetopis Jug. akad.*, 55, Zagreb 1949.
- Babić I., »Gradine i gomile između Trogira i Splita u odnosu na prirodne puteve, Putevi i komunikacije u praist.«, *Materijali Saveza arh. društava Jug.*, XVI, Beograd 1980.
- Babić I., *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir 1984.
- Batović Š., »Razvoj istraživanja prapovijesti u Dalmaciji«, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 2, Zadar 1963.
- Batović Š., »Pregled željeznog roba na istočnoj jadranskoj obali«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXVIII, Split 1966 (1973).
- Batović Š., »Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro«, *Jadranska obala u protohistoriji*, Simp. održan u Dubrovniku 1972, Zagreb 1976.
- Batović Š., »Problemi kulture željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali«, *Materijali Saveza arh. društava Jug.*, XII, Zadar 1976a.
- Batović Š., »Uvod u željezno doba na našem primorju«, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 18, Zadar 1979.
- Batović Š., »L'età del bronzo recente sulla costa orientale dell'Adriatico«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, XVIII, 16, Sarajevo 1980.
- Batović Š., »Kultura starih Liburna«, *Dometi*, XV, 12, Rijeka 1982.
- Batović Š., »Kasno bronzano doba na istočnom jadranskom primorju«, *Preistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Bronzno doba, Sarajevo 1983.
- Batović Š., »Problèmes de l' âge du fer dans la région balkano-adriatique«, *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, Taranto 1983a.
- Batović Š., »Contribution aux études de la ceramique corinthienne sur la côte orientale de l'Adriatique«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXXVII, Split 1984.
- Batović Š. — Oštrić O., »Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja«, *Simp. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*, Sarajevo 1969.
- Bauer A., »Die Anfänge österreichischer Geschichte, Griechische Colonien in Dalmatien, Roms erster illyrischer Krieg«, *Arch. epigr. Mitth.*, XVIII, Wien 1895.
- Beaumont R. I., »Greek influence in the Adriatic sea before the fourth century B. C.«, *Journal of Hellenic studies*, LVI, London 1936.
- Benac A., »Quelques caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Dalmates«, *Međunar. kolokvij Ilirska utvrđena naselja*, održan u Mostaru 1974, Sarajevo 1975.
- Benac A., »Einige Aspekte der Eisenzeit auf dem Nordwestbalkan«, *Jahrbuch röm.-germ. Zentralmus.*, 27, Mainz 1980.

- Benac A., *Utvrđena ilirska naselja (I), Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, Sarajevo 1985.
- Bojanovski I., *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo 1974.
- Braccesi L., *Grecità adriatica*, Bologna 1977.
- Brunšmid J., *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien 1898.
- Cambi N., »Kairo«, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 20, Zadar 1982.
- Cambi N. — Kirigin B., »Zaštitna arheološka istraživanja helenističke nekropole Isse (1976. i 1979.)«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXXV, Split 1981. [= »Rescue Archaeological Excavations of Hellenistic Necropolis of Ancient Issa (1976 and 1979)«, *Riv. di archeologia*, IV, Venezia 1981.]
- Crawford M., *Roman Republican Coin Hoards*, London 1969.
- Čače S., »Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika«, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 18, Zadar 1979.
- Čović B., »Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području«, *Simp. o terit. i hronol. razgraničenju Ilira u praist. doba*, Sarajevo 1964.
- Čović B., »Novi nalazi sa nekropole 'Gradac' u Sokocu i neka pitanja glasinaičke hronologije«, *Članci i građa za kult. istoriju ist. Bosne*, VI, Tuzla 1965.
- Čović B., »Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXIII—LXIV, Split 1969.
- Čović B., »Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, VIII, 6, Sarajevo 1970.
- Čović B., »Nalaz praistorijskog nakita iz Otoka (Vitina)«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, XXVI, Sarajevo 1971.
- Čović B., »Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, XXVI, Sarajevo 1971a.
- Čović B., *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976.
- Čović B., »Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Hercegovine«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, XXIX, Sarajevo 1976a.
- Čović B., »Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans (7th to 5th Century)«, *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, Taranto 1983.
- Čović B., »Prelazna zona, Kasno bronzano doba«, *Praist. jugoslav. zemalja*, IV, *Bronzano doba.*, Sarajevo 1983a.
- Čović B., »Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i njenom zaleđu«, *Simpozijum Duhovna kultura Ilira, održan u Herceg-Novom 1982*, Sarajevo 1984.
- Čović B. — Gabrovec S., *Age du fer, Epoque préhist. et protohist. en Yougoslavie*, Beograd 1971.
- Dukat Z. — Mirnik I., »Pre-Roman coinage on the territory of modern Yugoslavia«, *Bull. Inst. Arch.*, 13, London 1976.
- Faber A., »Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku«, *Jadranska obala u protohistoriji, Simp. održan u Dubrovniku 1972*, Zagreb 1976.
- Faber A., »Bedemi Epetiona — Stobreč kod Splita«, *Prinosi Odjela za arh., Centar za pov. znan. Sveuč. u Zagrebu*, Zagreb 1983.
- Fisković I., »Pelješac u protopovijesti i antici«, *Pelješki zbornik*, 1, Zagreb 1976.

- Frey O. H., »Jugoslawien unter dem Einfluss der griechischen Kolonisation«, *Jugoslawien — Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart*, Göttingen 1984.
- Gabričević B., »Dvije ilirske općine s područja Vrljike«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LV, Split 1953.
- Gabričević B., »Antička Issa«, *Urbs*, 2, Split 1958—59.
- Gabričević B., »Antički spomenici otoka Visa«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 17, Split 1966.
- Gabričević B., »Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXVIII, Split 1973.
- Gabričević B., »Narona i Grci«, *Dolina rijeke Neretve od prethist. do ranog srednjeg vijeka, znan. skup Hrv. arh. društva održan u Metkoviću 1977*, Split 1980.
- Gabričević B., Antička nekropola u Sinju. »Prilog proučavanju prapovijesnih vjerovanja«, *Vjesnik za arh. i hist.*, LXXVI, Split 1983.
- Gabrovec S., »Dvoznakaste ločne fibule«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit.*, VIII, 6, Sarajevo 1970.
- Gitti A., »Sulla colonizzazione greca nell' alto e medio Adriatico«, *La parola del passato*, VII, Napoli 1952, fasc. 24.
- Gorini G., »Aspetti della monetazione greca nell'antica Dalmazia«, *Atti della Soc. dalmata di st. patria, sez. veneta*, Venezia 1976.
- Govedarica B., »Praistoriske gradine u Bosni i Hercegovini, Naseljavanja i naselja u praistoriji«, *Materijali Saveza arh. društava Jug.*, XIV Beograd 1978.
- Govedarica B., »Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, XX, 18, Sarajevo 1982.
- Gunjača Z., »O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice«, *Šibenik, spomen zbornik o 900. obljetnici*, Šibenik 1976.
- Katičić R., »Das mitteldalmatische Namengebiet«, *Živa antika*, 12, Skopje 1963, 2.
- Katičić R., »Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija«, *Simpozijum o terit. i hronol. razgraničenju Ilira u praist. doba*, Sarajevo 1964.
- Katičić R., *Ancient Languages of the Balkans*, Hague—Paris 1976.
- Kirigin B., »A lekythos of the group of Dunedin from Issa«, *Arch. jugoslavica*, XVI, Beograd 1975.
- Kirigin B., »Tip helenističke stele u Naroni«, *Dolina rijeke Neretve od prethist. do ranog srednjeg vijeka, znan. skup Hrv. arh. društva održan u Metkoviću 1977*, Split 1980.
- Kirigin B., »Tri teatarske maske na Gnathia vazama iz Visa«, *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1981.
- Kirigin B., *Issa — otok Vis u helenističko doba*, Split 1983.
- Kirigin B., »Tipovi helenističkih posuda na tlu Jugoslavije«, *Kelti — Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije, Ljubljana 1984* (1983).
- Korošec J., »Prehistorijski željeznodobni keramički nalazi na Gradini u Danilu kraj Šibenika«, *Ljetopis Jug. akad.*, 63, Zagreb 1959.
- Kozličić M., »Ptolomejevo viđenje istočne obale Jadrana«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXXIV, Split 1980.
- Kubitschek W., »Ripostiglio di monete illiriche da Škudljivac sull'isola Lesina«, *Bull. di arch. e st. dalmata*, XX, Split 1897.

- Kurz K., *Die Wirtschaftsgebiete im vorrömischen Dalmatien*, Praha 1970.
- Lisičar P., »O prethistorijskim i grčkim vazama u Dalmaciji«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LII, Split 1950.
- Lisičar P., *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje 1951.
- Lisičar P., »O jednom tipu lučne fibule iz naših arheoloških zbirki«, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 2, Zadar 1963.
- Lisičar P., »Grčki i helenistički novci s otoka Korčule«, »*Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 2, Zadar 1963a.
- Lisičar P., »Prilozi poznavanju Epitaura«, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 4, Zadar 1966.
- Lisičar P., »Cenni sulla ceramica antica«, *Arc. iugoslavica*, XIV, Beograd 1973.
- Lisičar P., »Bilješke o grčkoj keramici s naših prijadranskih nalazišta«, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 14—15, Zadar 1976.
- Lučić J., »O migracijama ilirskog plemena Ardijejaca«, *Živa antika*, 16, Skopje 1966.
- Ljubić Š., »Staro-dalmatinsko penezoslovje«, *Arhiv za pověst. jugosl.*, 2, Zagreb 1852.
- Ljubić Š., »Nummografia dalmata«, *Archiv für Kunde oesterr. Geschichtsquellen*, 11, Wien 1853.
- Malevanj A. M., »Grečeskaja kolonizacija i Ilirijci«, *Klio*, 50, Leipzig 1968.
- Margetić L., »Psefizma o osnivanju grčke kolonije na otoku Korčuli«, *Živa antika*, 21, Skopje 1971.
- Marić Z., »Vir kod Posušja«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, n. s., XVII, Sarajevo 1962.
- Marić Z., »Keltski elementi u mladem željeznom dobu Bosne i Hercegovine«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, n. s., XVIII, Sarajevo 1963.
- Marić Z., »Daorsi«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, X, 4, Sarajevo 1973.
- Marić Z., »Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa«, *Međunarodni kolokvij Utvrđena ilirska naselja, održan u Mostaru 1974*, Sarajevo 1975.
- Marović I., »Prahistorijski nalazi na području Solina«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXII, Split 1960 (1967).
- Marović I., »Nekoliko nalaza iz halštatskog perioda u Dalmaciji«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXIII—LXIV, Split 1969.
- Marović I., »Željeznodobni grobovi u Žaganj doču kod Sumartina (o. Brač)«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXV—LXVII, Split 1971.
- Marović I., »Salone dans la préhistoire«, *Disp. salonitane* 1970, Split 1975.
- Marović I., »L'elmo greco-illirico«, *Jadranska obala u protohistoriji. Simp. održan u Dubrovniku 1972*, Zagreb 1976.
- Marović I., »Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, XIII, 11, Sarajevo 1976a.
- Marović I., »Rezultati sondiranja u Gospodskoj pećini kod vrela Cetine«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXXII—LXXIII, Split 1979.
- Marović I., »Prahistorijska istraživanja u okolici Narone«, *Dolina rijeke Neretve od prethist. do ranog srednjeg vijeka. Znan. skup Hrv. arh. društva održan u Metkoviću 1977*, Split 1980.
- Marović I., »Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXXV, Split 1981.

- Marović I., »Sinjska regija u prahistoriji«, *Cetinska krajina od prehist. do dolaska Turaka. Znan. skup Hrv. arh. društva održan u Sinju 1980*, Split 1984.
- Marović I. — Nikolanci M., »Četiri groba iz nekropole u Vičoj luci (o. Brač) pronađena u 1908. godini«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXX—LXXI, Split 1977.
- Mayer A., *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien 1957; II, 1959.
- Milošević A., »Delmati«, *Keltoi — Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Ljubljana 1984 (1983).
- Milošević A., »Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini«, *Gunjačin zbornik*, Zagreb 1980; isto, *Cetinska krajina od prehist. do dolaska Turaka. Znan. skup Hrv. arh. društva održan u Sinju 1980*, Split 1984.
- Mirnik J., »Votive Figural Ara from Trogir«, *Arch. iug.*, XV, Beograd 1974.
- Mirnik I., »O numizmatičkoj zbirci Dominikanskog samostana u Bolu na Braču«, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, XXVIII, 1, Zagreb 1979.
- Mirnik I., *Coin Hoards in Yugoslavia*, *British archaeol Reports*, 95, Oxford 1981.
- Much M., »Der Bronzeschatz von Krehin Gradac in der Hercegovina«, *Mitth. der k. k. Central-Comm. zur Erforsch. und Erhal. der Baudenkmale*, Wien 1888.
- Nikić D., »Prilog proučavanju predrimskih i rimskih komunikacija na području Livna, Glamoča i Duvna«, *Godišnjak Centra za balkan. ispitivanja u Sarajevu*, XXI, 19, Sarajevo 1983.
- Nicolanci M., »Nove grčke kacige i knemide iz Dalmacije«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXI, Split 1959 (1963).
- Nicolanci M., »Contacts gréco-illyriens sur la côte est de l'Adriatique«, *Arch. iugoslavica*, V, Beograd 1964.
- Nicolanci M., »Arhajski import u Dalmaciji«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXVIII, Split 1966 (1973).
- Nicolanci M., »Helenistička nekropola Isse«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXIII—LXIV, Split 1969.
- Nicolanci M., *Otok Faros prije dolaska Parana*, *Hvarski zbornik*, 1, Split 1973.
- Nicolanci M., »Maloazijski import u istočnom Jadranu«, *Jadranska obala u protohistoriji. Simp. održan u Dubrovniku 1972*, Zagreb 1976.
- Nicolanci M., »Bilješka o korintskim vazama u Visu«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXX—LXXI, Split 1977.
- Nicolanci M., »Epigraphica graeca nova et vetera in Dalmatia reperta«, *Diadora*, 9, Zadar 1980.
- Novak G., *Otok Hvar u starome vijeku*, Program c. k. Velike Realke u Splitu, Split 1914.
- Novak G., »Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije«, *Supl. Bull. di arch. e st. dalmata*, XXXVIII, 1915, Zagreb 1918; isto, *Nastavni vjesnik*, XXVII, Zagreb 1918—1919.
- Novak G., »Dim(os) i Herakleia«, *Bulićev zbornik, (Strena Buliciana)*, Zagreb 1924.
- Novak G., »Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijega na Jadranu«, *Vjesnik Hrv. arh. društva*, XVIII—XXI, 1937—1940, (= *Serta Hoffilleriana*), Zagreb 1940.

- Novak G., »Issa i isejska država«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LIV, Split 1952; LV, 1953.
- Novak G., »Stari Grci na Jadranskom moru«, *Rad Jug. akademije*, 322, Zagreb 1961.
- Novak G., *Vis*, I, Zagreb 1961a.
- Novak G., *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*, Beograd 1962.
- Oreč P., »Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Lištica)«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, n. s., XXXII, Sarajevo 1978.
- Pajakowski W., *Ilrowie, Illyrioi — Illyrii proprie dicti*, Poznań 1981.
- Papazoglu F., »O teritoriji ilirskog plemena Ardijeja«, *Zbornik Fil. fakulteta u Beogradu*, 7, Beograd 1963.
- Pašalić E., *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960.
- Patsch K., »Novci iz Apollonije i Dyrhachija«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, VIII, Sarajevo 1896.
- Patsch K., »Dalmatiae«, *Pauilly — Wissowa Realencycl. der class. Altertums-wiss.*, I, Bd. IV, 2, Stuttgart 1901.
- Patsch K., »Nahogjaji novaca«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, XIV, Sarajevo 1902.
- Patsch K., *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Wien 1907.
- Patsch K., *Historische Wanderungen im Karst und der Adria*, I, *Die Herzegovina einst und jetzt*, Wien 1922.
- Petrić N., »Arheološka istraživanja otoka Hvara«, *Hvarski zbornik*, 3, Split 1975.
- Petrić N., »Gradina Grad u Nakovani na Pelješcu«, *Noviji i neobjavljeni nalazi u Dalmaciji. Znan. skup. Hrv. arh. društva*, Split 1975.
- Petrić N., »Prilozi poznavanju apulske geometrijske keramike na istočnom Jadranu«, *Diadora*, 9, Zadar 1980.
- Popović Lj., *Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu*, Beograd 1975.
- Radmilli A. M., »L'isola di Lagosta nella preistoria«, *In memoria di F. Malavolti*, Modena 1955.
- Rapanić Ž., »Helenistički grob s priložima u Visu«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXII, Split 1960 (1967).
- Rendić-Miočević A., »Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone«, *Arh. radovi i rasprave*, VIII—IX, Zagreb 1982.
- Rendić-Miočević A., »Područje Ridita u ilirskoj kultnoj plastici«, *Simp. Duhovna kultura Ilira, održan u Herceg-Novom 1982*, Sarajevo 1984.
- Rendić-Miočević D., »Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, III«, *Prilog Vjesnika za arh. i hist. dalm.*, LII, Split 1948.
- Rendić-Miočević D., »Tri povijesna natpisa iz Dalmacije«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LIII, Split 1952.
- Rendić-Miočević D., »Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LIII, Split 1952a.
- Rendić-Miočević D., »K pitanju historiciteta nekih grčkih kovnica na našoj obali, Herakleja i Korkyra Melaina«, *Numizmatika*, 5, Zagreb 1953.
- Rendić-Miočević D., »Srebrne naušnice nepoznatih japodskih radionica u splitskom Arheološkom muzeju«, *Arh. vestnik*, IV, Ljubljana 1953a.

- Rendić-Miočević D., »Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Dalmata«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, n. s., X, Sarajevo 1955.
- Rendić-Miočević D., »Oko datiranja srebrna zoomorfna nakita iz goričke oštave«, *Peristil*, 2, Zagreb 1957.
- Rendić-Miočević D., »L'Adriatico e la colonizzazione greca«, *Preist. dell'Emilia e Romagna*, II, Bologna 1963.
- Rendić-Miočević D., »I Greci in Adriatico«, *Studi Romagnoli*, 12, Faenza 1962.
- Rendić-Miočević D., »Princeps municipii Reditarum«, *Arh. radovi i rasprave*, 2, Zagreb 1962a.
- Rendić-Miočević D., »Ballaios et Pharos«, *Arch. iugoslavica*, V, Beograd 1964.
- Rendić-Miočević D., »ΙΟΝΙΟΣ ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΙΑΑΡΠΙΟΣ« i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu«, *Adriatica praehist. et antiqua*, posv. G. Novaku, Zagreb 1970.
- Rendić-Miočević D., »Ilirske onomastičke studije (III). Onomasticon Reditinum«, *Živa antika*, 21, Skopje 1971, 1.
- Rendić-Miočević D., »Ilirske onomastičke studije (IV). Numizmatika kao izvor ilirske antroponimije«, *Živa antika*, 21, Skopje 1971, 2.
- Rendić-Miočević D., »Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu«, *Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu*, III, 6—7, Zagreb 1972—73.
- Rendić-Miočević D., »Dissertationes Reditinae«, *Arh. radovi i rasprave*, VII, Zagreb 1974.
- Rendić-Miočević D., »Quelques aspects de la continuité des agglomérations fortifiées illyriennes preantiques a l'époque romaine«, *Medunar. kolokvij Utvrdjena ilirska naselja*, Sarajevo 1975.
- Rendić-Miočević D., »Grci i Iliri na istočnom Jadranu u svjetlu numizmatičkih izvora«, *Jadranska obala u protohist.*, Zagreb 1976.
- Rendić-Miočević D., »O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule«, *Diadora*, 9, Zadar 1980.
- Robert L., »Inscriptions hellénistiques de Dalmatie«, *Hellenica*, XI—XII, Paris 1960.
- Savo D., »Ripostiglio di 183 denari e 3 vittoriati romani a Zariok distretto di Sinj«, *Bull. di arch. e storia dalmata*, XXVIII, Split 1905, Supl.
- Stipčević A., *Bibliographia illyrica*, Sarajevo 1967; suppl. 1974; 1978; 1984.
- Stipčević A., *Iliri*, Zagreb 1974.
- Stipčević A., *Kulturni simboli kod Ilira*, Sarajevo 1981.
- Suić M., »Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu«, *Rad Jug. akad.*, 306, Zagreb 1955.
- Suić M., »Granice Liburnije kroz stoljeća«, *Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru*, 2, Zagreb 1955a.
- Suić M., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976.
- Truhelka Č., »Dva prehistorijska nalaza iz Gorice, (Ljubuškog kotara)«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, XI, Sarajevo 1899.
- Truhelka Č., »Zwei präistorische Funde aus Gorica«, *Wiss. Mitth. aus Bosnien und der Herceg.*, 8, Wien 1902.
- Vasić R., *Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji*, Beograd 1973.
- Vasić R., »A note on the lanceolate fibulae«, *Arch. iugosl.*, XVI, Beograd 1975.

- Vasić R., »Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, XX, 18, Sarajevo 1982.
- Vinski-Gasparšini K., *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973.
- Vrsalović D., »Pretpovijest i stari vijek. Kulturni spomenici otoka Brača«, *Brački zbornik*, 4, Supetar 1960.
- Vrsalović D., »Povijest otoka Brača«, *Brački zbornik*, 6, Supetar 1968.
- Wilkes J. J., *Dalmatia*, London 1969.
- Zaninović M., »Ilirsko pleme Delmati«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, IV, 2, Sarajevo 1966; V, 3, 1967.
- Zaninović M., »Delminium«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXIII—LXIV, Split 1969.
- Zaninović M., »Dematsko-grčki odnosi na Jadranu«, *Jadranska obala u protohistoriji, simp. održan u Dubrovniku 1972*, Zagreb 1976.
- Zaninović M., »Iliri i vinova loza«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, XV, 13, Sarajevo 1976a.
- Zaninović M., »Gradina u Danilu i Tor nad Jelsom«, *Materijali Saveza arh. društava Jug.*, XV, Beograd 1978.
- Zaninović M., »Nalazi sa Tora kod Jelse kao prilog njegovoj kronologiji«, *Opuscula arch.*, 7, Zagreb 1982.

Šime Batović: DALMATIC CULTURE IN THE IRON AGE

Summary

This work deals with Dalmatic culture in the Iron Age. It refers to the Illyrian people settled in the middle part of the east Adriatic coast, between Krka and Neretva, Adriatic sea and Dinaric mountains, on the region of Central Dalmatia, North-West Hercegovina and South-West Bosnia. After general remarks the author informs us about the settlements, burials, ceramics, about the evolution of the cultural phases and at the end he points out the main characteristics and enclosed the basic literature.

The culture in that region has a peculiar characteristic and it differs from the neighbouring cultures, even from the Late Bronze Age. More than one ethnical group was mentioned in that area and the leading group was that of the Dalmats. During the period of the Iron Age they united all other groups and tribes under that name. The most important localities are: Otok (Sinj), Gorica (Ljubuški), Vir (Posušje), Blato (Korčula), Hvar, Žaganj Dolac and Viča Luka (Brač), Vis, Otišić, Danilo, Primošten, Petrovići, Crvenice, Gradina (Korita), Krehin Gradac etc.

A specific type of settlement was located on the naturally protected and elevated places, fortified by dry walls. About 400 settlements are known to us such as those mentioned above and there also must have been even more than 700—800, and about 340 settlements (castella), which were mentioned by Plinius. There were 50 important centres (oppida), communities (civitates), and the others served as refuges, places for reconnaissance, cults

etc. A great number of those settlements preserved their ancient name like Solin (Salona), Vis (Issa) etc. The houses were right-angled with dry walls or made of wood in the background. Pile-dwelling settlements were discovered in the valley of Cetina (Otok and some others) and also some caves were inhabited occasionally.

The dead were buried in collective necropolises usually on plain ground near the settlement or in stony tumuluses 3—45 m wide and 0.5—7 m high, located at some distance from the settlement and the dead were usually in contracted position. An extended position was rarely used from the 6th century. It was used in the 4th century under the Hellenistic influence. They also added ceramics, weapons and tools while jewelry and folk costumes were dominant in the early period.

Local ceramics was rough, rarely ornamented by grooves, engravings, pricklings and geometrical motives. It was mostly formed in an early tradition. The following ceramics were imported: South-Italic (gnathia type), Campanian and Hellenistic, some Greek ceramics from the 7th century, Etruscan and that of »Alto Adriatico«. Apulic ceramics with the geometrical ornaments on it was quite rare and it was found in 7 localities only. Gnathia and Hellenistic ceramics were imitated in Issa and Pharos (Hvar).

The Iron Age went through 3 periods and 5 phases after the Balkan-Panonic or Aegean migration, from the 9th to the 1st century:

1. Liburnian domination on the Adriatic coast or I and II phase, from the 9th to the 7th century.
2. Liburnian, Greek and the influence of Glasinac or III and IV phase, from the 6th and the 5th century.
3. Period of Hellenistic and Roman influence or V phase, from the 4th to the 1st century till the Roman domination.

Dalmatic culture developed under the Liburnian influence from the 9th to the 7th century. They colonized the Adriatic coast and rarely contacted the continental part of the Balkan. Greek expansion on the Adriatic coast which dates from the 7th to the 4th century, conditioned a gradual decline of the Liburnians and the importation of the Greek goods especially those from the 4th century when the Hellenistic influence was strong.

A culture from east Bosnian (Glasinac) penetrated through the valley of Neretva on the south part of Dalmatic region, especially in the 6th and the 5th century as also some elements from the middle part of Bosnia. The greatest changes and the decline of the local culture provoked the Romans during their intrusion in the Balkan in the 2nd and the 1st century and their conquest at the end of the 1st century B. C. interrupted an autonomous developed of that region. In spite of a modest autonomous development and a strong foreign influence during the Iron Age, Dalmatic culture kept its local specific qualities, although less than their neighbours, Liburnians or some other culture.